

Igor LUKŠIČ*

DOKTRINARNA KONSTRUKCIJA SLOVENIJE DO LETA 1914**

Povzetek. Ideološka konfiguracija je na Slovenskem ključne poteze dobivala v kontekstu vzpostavljanja celotnega polja moderne evropske politike, ki je vezano na nastanek kapitalizma. Na ideološkem polju se je kapitalizem ob svojih začetkih najbolj reflektiral skozi reformacijo. Moderne politične doktrine so se pripravljale v razsvetljenstvu, izčistile pa so se v francoski revoluciji. Do konca 19. stoletja so se na Slovenskem izoblikovale tri glavne politične doktrine in se organizirale v tri stranke: konservativno katoliško SLS, socialistično socialno demokracijo in liberalno narodno (napredno) stranko. Politično življenje na Slovenskem sta bolj od teh delitev zaznamovala boj za narodno samostojnost in oblikovanje politične volje za povezovanje celotnega naroda v skupno administrativno enoto, kar je nadomestilo idejo nacionalne države. V Evropi je meščanstvo vodilo bitko za nacionalno državo in uspelo udeleženi državi dati glavni pečat, na Slovenskem pa je bilo prešibko, da bi ta cilj doseglo dokaj samostojno. Zato se tudi nobena od političnih doktrin ni uspela razviti v jasen politični profil, tako da imamo v resnici opraviti z različnimi podvrstami korporativizma: konservativnim, liberalnim, socialističnim in nacionalističnim. Narodizem (ali korporativni nacionalizem) je prečil vse preostale tri doktrine in je veljal za čezstrankarsko stranko.

Ključni pojmi: konservativizem, liberalizem, socializem, nacionalizem, korporativizem, narodizem

707

Uvod

Za razumevanje sodobne slovenske politike je nujno poznavanje njenih porodnih krčev. Struktura moči posameznih skupin, jasnost njihovih identitet, sposobnost vzdrževanja dolgoročne organiziranosti, vzdržljivost posamezne doktrine kot osnova določene politične organizacije, zavest o

* Dr. Igor Lukšič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

navezanosti na mednarodne politične tokove in strateško pozicioniranje: to je le nekaj od tem sodobne politike, ki jih lahko razumemo samo v kontekstu modernih form politizacije življenja ljudi na Slovenskem in vzpostavljanja temeljnih ideologij.

V tem članku obravnavamo oblikovanje slovenske politike do prve svetovne vojne. Ustavimo se pred stotimi leti, ko še ni bilo komunistov ter ko še ni bilo partizanov in domobrancev, za katere se zdi, da so šele razdelili slovenski politični prostor. Tako bodo nekatere ključne poteze, ki obvladujejo slovensko politiko, prišle do izraza v bolj jasni in pravi luči. Furlani (1912: 9) je ob koncu obravnavanega obdobja napisal delo o najpomembnejših političnih in socialnih strankah ter strujah oziroma o "najvišjih idejnih dotičnih političnih in socialnih struj sploh". Med te struje uvršča liberalizem, klerikalizem, socializem, krščanski socializem, nacionalizem, konservatizem, demokratizem in mirovno gibanje. Politični katekizem (1920: 22) ugotavlja, da je strank "več kakor treba. Če pa gledava po čem važnem, posebnem, po čemer se med seboj ločijo, bodo ostale samo tri: liberalna, socialno-demokratska in Slovenska ljudska stranka". In to pomembno so politične ideologije ali doktrine¹.

Dandanes ima v slovenskem jeziku ideologija slabšalni prizvok. S to ali ono ideologijo se velika večina ljudi v Sloveniji ne želi niti istovetiti niti te ali one ideologije zagovarjati. Za diskreditacijo te ali one politike, skupine ali posameznika je zato prikladno uporabiti oznako ideološki – ideološko. Zato se večina različnih delovanj, pa tudi politično, umika temu, da bi bila ideološko ali ideološka.

Posledica tega je utapljanje v prevladujoči ideologiji neoliberalizma, ki razglša, da ideologij ni², da zgodovine ni, da javne sfere ni in da politike ni. Vse, kar je organizirano, kar povezuje v skupnost, je nezaželeno in se javno preganja. Pregarja se v imenu boja proti ideologijam, ker naj bi te zakrivile grozote zlasti dvajsetega stoletja. Tu se meri predvsem na fašizem

¹ Ob tem je treba upoštevati tudi ugotovitev Albina Ogrisa (1926: 107), ki v delu *Politične stranke* piše, da se "nabere okoli strankarske ideologije mnogo plasti, časovno zaporednih navlak, tako da je končno le malo podobna svoji prvotni obliki ... in ravno radi arabesken se prepletajočih detajlov in še zamotanejših medstrankarskih odnosov ni lahka stvar podati nazornega pogleda".

² Takoj ko je po drugi svetovni vojni liberalizem prevzel iniciativo v ZDA, je Daniel Bell napisal knjigo z naslovom *The End of Ideology: on the exhaustion of Political Ideas in Fifties* (1960). Razvnela se je obsežna razprava, ki jo dobro ilustrira zbornik *The End of Ideology Debate* (1968). Ko pa je neoliberalizem ob koncu osemdesetih zagospodaril svetu, je Francis Fukuyama napisal članek z naslovom *The End of History* (1989), nato pa še knjigo *The End of History and the last Man* (1992/2006). Politična gibanja, ki stavijo na ljudi, ideologijo afirmirajo, politična gibanja, ki stavijo na elito in na gladki tok dogodkov, pa ideologijo odpravljajo na rob ali v ropotarnico zgodovine. Na področju metodoloških razprav je pozitivizem izrazito za objektivnost, ki jo določa odsotnost "ideoloških izkrivitev", kritična teorija pa stoji na stališču, da je ideologije prosta znanost najbolj banalna ideologija. Štafeto teh stališč je v osemdesetih letih prevzel neoliberalizem oz. neokonservativizem, ki razglša konec politike, zgodovine, javnosti, avtoritete in nacionalne države.

v Italiji, nacizem v Nemčiji, frankizem (falangizem) v Španiji in komunizem v Sovjetski zvezi. Ti -izmi so prikladen arzenal za izposojno orodij in orožij v vpričnih političnih spopadih, kar še dodatno zamegljuje pomen ideologije za vodenje jasnih politik in za prepoznavanje strateškega delovanja političnih skupin v določenih političnih sistemih. Bitka med "fašisti, nacisti" in "komunisti" nam danes na Slovenskem ne pojasnjuje pozicij posameznikov, strank, skupin in politik, temveč samo zamegljuje kristalizacijo konflikta in primitivizira njegovo upravljanje.

Politična doktrina je seveda bolj tehnično operacionalizirana kot ideologija, vendar se v političnih vedah uporablja tudi sinonimno³. Doktrina povezuje interese in izkušnje v koncepte, koncepte v neki red in celoto, ta celota pa usmerja delovanje posameznikov in skupin. Določa nabor ciljev, vrednot, nabor metod, poti, vzvodov ter njihovo prioriteto in nabor nosilcev družbene in politične akcije. Brez ideologije in politične doktrine so samo naivneži, ki so lahek plen vladajoče ideologije in vladajočih družbenih in političnih skupin. Centri politične moči, ki jim je primarni cilj večanje lastnega bogastva in drugih dobrobiti, zato razglašajo konec ideologij, konec skupnosti, konec države in s tem atomizirani zasebni interes kot edini princip delovanja sodobne politike. Tej navidezni odsotnosti zavestne drže potem nekateri rečejo pragmatizem.

Politični narodi imajo močno tradicijo utrjenih političnih skupin in jasnih političnih doktrin, ki se razvijajo skupaj s temi skupinami. Glede na moč teh skupin so močne ali šibke tudi njihove politične doktrine. V določenem obdobju kakšna politična doktrina povsem ponikne ali je izrinjena na obrobje, potem pa znova useka v samo sredino in pridobi večino. Tako je socializem prevladoval v severni Italiji v letih od 1918 do 1921, zatem pa fašizem v letih od 1922 do 1943; ali pa socializem v letih od 1918 do 1920 v Nemčiji in pozneje nacizem v letih od 1933 do 1945.

Doktrinarni boj, ideološki boj je politični boj: je boj med političnimi silami, praviloma organiziranimi v dejavne subjekte, ki zavestno delujejo za spremembo razmerij moči v svoj⁴ prid. Politika je najbolj ozaveščen del načina produkcije življenja ljudi, ki se v najbolj prepoznavnem delu v slovenskem političnem miljeju banalizirano izkazuje za zgolj ekonomijo ali gospodarstvo in se je prav zaradi te poenostavitve drži predstava, da je (politika) predvsem podaljšana roka družbenih bojev, katerih temeljni cilj je prerazporejanje družbenega bogastva, v prvi vrsti dobrin, najpomembnejših za reprodukcijo življenja ljudi. Tu je osnova za korporativizem kot (ne) politično doktrino, ki na Slovenskem prevladuje (Lukšič, 2013: 56–88).

³ Glej npr. Prpič, Puhovski, Uzelac (1990): *Leksikon temeljnih pojmov politike. Abeceda demokracije*. Školska knjiga, Zagreb in Bobbi, Matteucci, Pasquino (1992): *Dizionario di Politica*. Tea, Milano.

⁴ *Kako je to potekalo, ob primeru sodobne Slovaške in Hrvaške opisuje in analizira Stevo Durašković v doktorskem delu Politike zgodovine na Hrvaškem in Slovaškem v 1990-ih*, FDV, 2013.

Polje moderne politike prinese protislovja, ki organizirajo ključne politične akterje v prepoznavne skupine, za njihovo medsebojno utrjevanje navznoter in navzven pa oblikuje ideologije. Moderna politika božjo suverenost zamenjuje z ljudsko suverenostjo, in to ljudstvo je najprej narod: ljudje z mehanskimi (prostor), biološkimi (rod), družbenimi (jezik, verska skupnost, gospodarske vezi) skupnimi potezami. Ker se v moderni dobi politika legitimira z oblastjo ljudstva, vzpostavlja po pravilu nacionalno državo, vladavino predvsem enega naroda. Od tu je ena najpomembnejših ideologij moderne politike *nacionalizem*. Nacionalizem ni samo prizadevanje že oblikovanega naroda k državi, temveč je hkrati tudi konstituiranje naroda. Kjer se ključni akterji ustavijo pri gradnji in ohranjanju zgolj naroda in jim torej cilj ne seže do gradnje naroda – države, govorimo o *korporativnem nacionalizmu ali narodizmu*⁵. Narod se razvije s težnjo po nacionalni državi kot končnemu cilju znotraj kapitalističnega načina produkcije življenja. Pojavlja se v najrazličnejših oblikah: kot narodizem različnih stopenj, pač glede na moč kapitalizma v določenem ljudstvu, ki hoče postati narod, nima pa te moči in volje, da si zastavi cilj postati država, militantni genocidni nacionalizem (nacizem), asimilacijski (na Slovenskem npr. v procesu ponemčevanja in poitalijančevanja), sobivanjski – kjer sta (so) naroda(i) dovolj močni, da si izborijo toleranco do drugih in od njih, internacionalizem, nadnacionalizem (carski na germansko-katoliško-fevdalni osnovi, papeški na katoliško-fevdalni osnovi), platonične variante (inter)nacionalizma (na Slovenskem panslavizmi raznih imen od ilirizma do rusofilizma). Nacionalizem kot politična ideologija organizira zavest ljudi o pripadnosti skupnemu narodu, ki naj postane država, da se tako lažje razvija navznoter in učinkovito obrani navzven, v obdobju imperializma pa tudi, da lahko učinkovito (vojaško, trgovsko, kulturno) nastopi zunaj svojih meja za izboljšanje položaja svojega naroda. V političnem boju jasno razlikuje med našimi in tujimi, in ker gre čez notranje razkole je nacionalizem (pri šibkejših in manj odločnih pa narodizem) pravšnja priročna podlaga za poenotenje. Ta, vedno zelena politična romantika je doživela svoj največji vzpon prav v obdobju, ki ga literarna zgodovina poimenuje romantika, na Slovenskem pozna romantika.

Korporativni nacionalizem ali narodizem je doktrina, ki jo poganjajo sloji, od katerih nobeden nima dovolj moči, da bi razvil in uveljavil lastno

⁵ Janko Prunk v delu *Slovenski narodni vzpon, ki je zelo dobra študija prav te izredne poti slovenskega naroda za obdobje Metternichovega absolutizma*, zapiše: "V takšnih razmerah je potekal slovenski politični razvoj, kolikor ga sploh moremo pogojno tako imenovati." (Prunk, 1992: 47) Prav to je ključna dimenzija narodizma: še-ne-politična raven ali pogojno politična raven. Podobno ugotavlja Grafenauer, ko govori o veličini Prešernove pesmi, ki je izrazila jasne politične cilje: "Toda tudi tako visoka politična misel ni mogla nadomestiti pravega konkretnega slovenskega političnega in socialnega programa ..." (po Prunk, 1992: 50)

predstavo nacionalne države, pa se vsi skupaj zato ustavijo pri družbi ali še manj ambiciozno zgolj pri kulturi ali celo samo jeziku. Korporativni nacionalizem je zato v vseh različicah konservativen, sprijaznjen s strukturo moči, na katero njegovi akterji nimajo bistvenega vpliva, zato se jim vsak dosežek v prid njihovim prizadevanjem prikazuje kot zadetek na tomboli, poraz pa kot nepričakovan vdor nepravilnih naravnih ujm. Narodizem je predpolitična doktrina, ki utemeljuje svoje cilje na naravnih zakonih ali največ na kakšnem naravnem pravu. Verjame, da se ta cilj dosega po naravnih zakonih, iz česar izpeljujejo, da je npr. vsak rojen kot Slovenec, po rodu Slovenec vojak te ideje, od Argentine do Avstralije, po drugi strani pa narod nikoli ne pozabi vsakega narodenega Slovenca, prav tako kot nima težav izbrisati onih, ki to niso s seznama državljanstva.⁶

Zavest o tem nepolitičnem dojemanju naroda ter o tem, da je nujno to zavest nadgraditi in politizirati, se je tu in tam tudi jasno zapisala. Tako je npr. Levstikov Slovenski narod ob poročanju s prvega tabora v Ljutomeru leta 1868 ugotovil, da je treba "politično moč iskati, kjer jo imamo, namreč v narodu, ter ljudstvo pripeljati do *večje politične zrelosti* in živega udeleževanja pri *splošnih, celoto zadevajočih rečeh*" (po Prunk, 1992: 84, podčrtal I. L.).

Moderna politika je hkrati s tem, ko je hotela ljudsko suverenost in je bila nacionalna, morala osvoboditi tudi voljo posameznika. V svojem temelju je bila in je *liberalna*. V obeh novih dimenzijah, liberalni in nacionalistični, je trgala in še trga vezi, ki so bile cerkvene in fevdalne, na doktrinarni ravni pa katoliške, korporativne, paternalistične in avtoritarne. Braniki teh vezi in pa tisti, ki so bolečino trganja vezi najbolj občutili, so razvili doktrino konservativizma. V razmerah šibkih družbenih nosilcev teh procesov se je na Slovenskem oblikoval *katoliški konservativni korporativni nacionalizem* oz. katoliški konservativni narodizem.

Z novim načinom produkcije, kapitalizmom, se je postopno oblikovalo tudi novo osrednje protislovje med delom in kapitalom. Tako je tudi kapitalizem že dobil svojo negacijo v delavskem gibanju, ki se je politično izrazila v *socialistični* ali socialdemokratski doktrini, radikalizirala pa v anarhizmu in komunizmu. Na Slovenskem je zaradi počasnega prodora kapitalistične ureditve to protislovje še vedno čepelo v principih fevdalne družbe, ki so jo bistveno določala razmerja med veleposestniki, med katerimi je prednjačila rimskokatoliška cerkev, in kmeti. Na tej osnovi se kot najmočnejša socialistična doktrina razvije *krščanski socializem*⁷ na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ki je v resnici korporativni konservativni krščanski socialni liberalizem, katerega cilj je samo to, da se obrzda pogoltnost velekapitala, s tem

⁶ Zakon o Slovencih po svetu in zakon o državljanstvu RS kažeta močne sledi tovrstne ideologije narodizma.

⁷ Odlična ilustracija tega dejstva je prav Socialni načrt slovenskih delavskih stanov Janeza E. Kreka, objavljen leta 1895 v reviji Slovenskega katoliškega delavskega društva Glasnik.

omogoči obrtnikom, kmetom in delavcem dostojno preživetje, vse drugo pa naj ostane tako, kot je, pod ideološkim vodstvom katolicizma in papeške cerkve.

O družbenem procesu, ki je vseboval, utrjeval in šibil doktrino nacionalizma, je najprodronejšo analizo izdelal Kardelj v delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*: "Sleherna kapitalistična tendenca je vplivala centralistično in zato je formirala in krepila nacionalno zavest ... Tako kmet kot drobní proizvajalec kakor malomeščanski obrtnik in z obema zvezan slovenski inteligent ... Vse te plasti so bile nosilec slovenskega narodnega prebujanja ... kot celoten tok so vse te grupacije vendarle spodkopavale fevdalni sistem, utirale pot kapitalizmu in pripravljale tla slovenski kapitalistični buržoaziji, in v tem je - v tej razvojni etapi - glavna vsebina narodnega vprašanja." (Kardelj, 1938/57: 147)

Nobeden od slojev ni premogel količine, ki bi mu omogočila notranjo strukturo do te mere, da bi lahko oblikoval tudi svojo inteligenco⁸. Izpovedovanje posameznih drž je bilo zato vezano na skupine, peščico ljudi, ki so za določena obdobja prevzemali tovrstne vloge. O kakšni veliki konsistenci doktrin tako ni mogoče govoriti, razen seveda v primeru *katolicizma*, ki je bil organizacijsko, intelektualno in materialno najmočnejša doktrina vse do začetka druge svetovne vojne.

Do leta 1914 se je kazalo, da slovenski narodizem žanje uspehe predvsem tedaj, ko izpostavi najmanjši skupni imenovalec: to pa je boj za slovenski jezik. Ta najmanjši skupni imenovalec pa hkrati izpostavi še konservativizem, saj je zakrivanje razlik med družbenimi skupinami vedno zgolj v interesu obstoječih centrov moči. To je pomenilo na Slovenskem pristanje na monarhijo, fevdalizem, obstoj kronovin, absolutizem, katolicizem in poseben položaj duhovščine rimskokatoliške cerkve v družbenem in političnem življenju. In nikoli v tem obdobju ni bilo moči, da bi Slovenci zastavili cilj po samostojni državi⁹. Katoliški tabor je takšno stanje zavestno odobral in se v njem dobro počutil, liberalni in socialdemokratski pa se je v tem stanju čutil utesnjenega in nezadovoljnega. Najbolj radikalni posamezniki so to situacijo opisovali kot boj za drobtinice, kot oportunistem in nenačelnost. Mnogi od njih so svojo politično samoto plačali z alkoholizmom ali rano smrtjo¹⁰.

⁸ "Ako pregledava sodobni Slovenec zgodovino svojega naroda, mu zastoče srce," ugotavlja Slanc. "Vladal nas je rimski duhovnik, vladali tuji grajščaki in razdeljeni v petih kronovinah smo bili objekt pododovanja, ženitne dote in trgovine med našimi in tujimi fevdalci, škofi, knezi in kralji." (Slanc, 1913: 110)

⁹ Zgodovinar Vodopivec (1993: 133) ugotavlja, da "slovenski narodnopolitični načrtovalci in vodniki vse od slovenskega narodnega prebujanja v 18. stoletju dalje niso - z nekaj redkimi in osamljenimi izjemami v 20. stoletju - nikoli razmišljali o slovenski državni samostojnosti, marveč so vztrajno in vedno znova iskali prijatelje in zaveznike, s katerimi bi se lahko ... povezali v kolikor toliko znosnem sožitju".

¹⁰ To politično figuro je Cankar upodobil v Martinu Kačurju.

Vstop v moderno politiko – protestantski narodizem

Moderno politično življenje se je na Slovenskem začelo vzpostavljati v času reformacije. To je bilo obdobje intenzivnega razgrajevanja fevdalnega načina produkcije in uvajanja kapitalizma kot novega načina produkcije. Novi način produkcije življenja ljudi je izgrajeval tudi novo formo države: nacionalno državo, na narodu legitimirano državo. Predpostavka takšne ureditve je bil enoten jezik: standardiziranje narodnega jezika, uvajanje narodnega jezika v javno delovanje, opismenjevanje in na tej osnovi politična mobilizacija ljudi za nove oblike produkcije življenja, kamor je v prvi vrsti služila reforma rimskokatoliške cerkve kot ključnega ideološkega in tedaj tudi še represivnega¹¹ aparata države.

Postava in doktrina prejšnjega vladajočega načina produkcije življenja v Evropi je bil katolicizem. V novi dobi se je s svojo politično formo, papeško državo s sedežem v Rimu, izkazal za oviro, zato je bilo to dvojno potrjeno veliki reformi¹². Vsaka reforma fevdalizma in napredovanje kapitalizma na Slovenskem sta trgala tudi ali predvsem monopol rimskokatoliške cerkve in katolicizma kot vladajoče ideologije.

Na Slovenskem je doktrina liberalizma dobila prve poteze, tako kot drugod po osrednji in severni Evropi¹³, v dobi reformacije. Reformacija je bila prvo veliko osvobodilno gibanje na pragu moderne¹⁴, ki je namesto vezi z Rimom izpostavila vezi z lokalno oblastjo in pozneje nacionalno državo. Z zahtevo po neposrednem stiku vernika z božjo besedo je povzdignila narodni jezik in miselni svet navadnega človeka v obredni jezik. Naravni posameznik¹⁵ je dobil vstopnico za udeležbo na javnem prizorišču. Golo

¹¹ Uvedba indeksa prepovedanih knjig, delovanje inkvizicije in sežiganje čarovnic so samo najbolj poznane oblike cerkvene represije.

¹² Moderna politična znanost se je začela z novim odgovorom na vprašanje o tem, kaj je realno. In ključna sestavina tega odgovora je, da je narava in ne več bog tista, ki določa razvoj človeštva (Pikalo, Lukšič, 2013: 195).

¹³ O tem glej zlasti v zbornikih razprav *Liberale Tradizionen in Polen* (1994), *Liberalismus und Katholizismus Heute* (1995) in *Im Zeichen der liberalen Erneuerung* (1996). Razvoj dogodkov na Slovenskem je zelo podoben zlasti tistemu na Poljskem, Češkem in v Avstriji.

¹⁴ Gramsci je bil prepričan, da je reformacija začela tisto intelektualno gibanje, ki je svoj vrh doseglo v nemški klasični filozofiji zlasti s Heglom, dedič tega gibanja pa je Marx z marksizmom. Tudi na Slovenskem so bili in so še vedno varuhi spomina na reformacijo in trubarjanstvo nosilci kritične misli.

¹⁵ Razpad fevdalne družbe je vzpostavil civilno (občansko) družbo na eni strani in državo na drugi. Fevdalna družba je ločevala posameznika od državne celote, posameznik je član države prek stanu, to pa pomeni, da se "državna enotnost ... pojavi kot posebna zadeva od ljudstva ločenega vladarja in njegovih služabnikov. Politična revolucija, ki je zrušila to vladarsko silo in povzdignila državne zadeve v zadeve ljudstva ... je nujno razbila vse stanove, stanovske organizacije, cehe, privilegije, ki so pomenili prav toliko izrazov ločitve ljudstva od njegove skupnosti. Politična revolucija je s tem odpravila politični značaj občanske družbe. Razbila je občansko družbo v njene enostavne sestavine ... Fevdalna družba je razpadla v svoj temelj ... v sebičnega človeka." (Marx, 1969: 177–78) "Človek, kakršen je kot člane občanske družbe, velja kot pravi človek, ker je človek v svojem čutnem individualnem neposrednem bivanju, medtem ko je

verovanje je dopolnilo racionalno premlevanje: vsak sam naj v svojem miru prebira Biblijo, se podučuje, krepí vero. Vsak sam je kompetenten, da se na tej osnovi tudi odloča. Potem ko so svobodna mesta že razvila idejo svobodne volje posameznika, ki si sam izbira dejavnost, poklic, je ta ideja dobila dodatno vsebino v prosti izbiri vere in cerkve. Luther je bil prepričan, da je Biblija dana človeštvu po božji volji zato, da bo mimo krivih napotil škofov rimskokatoliške cerkve vsak sam našel stik z bogom¹⁶.

Osvobajanje posameznika se je dogajalo hkrati z oblikovanjem prvih narodnih potez slovenstva: prva knjiga¹⁷, slovnica, poenotena pisava, literatura, prevodi, pa tudi prve ljudske šole in ne nazadnje poimenovanje nastajajoče narodne skupnosti. Ključen je bil seveda prodor kapitalizma kot novega načina produkcije, ki ga mnogi reducirajo na tesnejše gospodarske vezi na določenem ozemlju.

Čas reformacije je bil čas kulturnega, nacionalnega, političnega in gospodarskega preporoda ljudi na Slovenskem. Veliko kmečkih uporov tega časa je postalo zvezda vodnica za vse nadaljnje upore proti izkoriščanju, podrejanju in okupaciji dežele. Hkrati pa je bil njihov poraz pomembno orožje konservativizma za zastraševanje ljudi, s čimer so jih hoteli od takšnih dejanj odvračati¹⁸.

Reforma katolicizma in vloge papeške države je bila prvo veliko množično politično gibanje na Slovenskem, ki je vzpostavilo slovenski narod kot družbeni in politični projekt¹⁹. Zato je Hrenova protireformacija "bistveno zadržala proces notranjega združevanja in formiranja slovenskega naroda." (Kardelj, 1938/1957: 128) V Prekmurju, kjer je oblast zagotavljala versko svobodo, se ljudje niso več množično vrnili h katolicizmu.

politični človek le abstrahirani, umetni človek, človek kot alegorična, moralna oseba ... Sebični človek je pasiven, zgolj najdeni rezultat razpadle družbe, predmet neposredne gotovosti, torej naraven predmet." (Marx, 1969: 179)

¹⁶ Čeprav je v primerjavi s katolikom Erazmom Rotterdamskim našel v svoji doktrini manj prostora za svobodno voljo, ki je eden ključnih postulatov nove politike v novi dobi, je na ravni delovanja bil mnogo bolj radikalen od Erazma. Erazem je na Lutra naslovil kritiko z naslovom *De Libero Arbitrio* (O svobodni volji), Luter pa mu odgovarja s tekstom *De Servo Arbitrio* (O službeči volji). Pravilno tako ugotavlja Rupel (1987: 62), da je bil Lutrov načrt "izvirno zamišljen kot širjenje verskih kompetenc glede na politične, toda praktično je veljal tudi kot širjenje jezikovnih, kulturnih in narodnih kompetenc".

¹⁷ Katoličani so izdali prvo knjigo v slovenščini šele leta 1574, s čimer so začeli "bitko za duše" (Luthar, 2008: 213). Ko so iztrebili luterance, katoliki v letih 1615 do 1672 niso izdali niti ene same knjige. (Luthar, 2008: 224)

¹⁸ Anton Slomšek je v tem stališču zelo dobra ilustracija: "Svoje dni so hudobni ljudje Dolence nadražili, da so dolgo let svojo pravdo gnali. Celo zdivjali so, gosposko klali, in stane požigali; poslednič so bili premagani, oestro kaštigani in poglavarji puntarije ob glavo djani. V cesarskih deželah je nad 80.000 kmetov v tem puntarstvu smert storilo; deset let niso vinogradi rodili, in so poljane v puši ostale. Vboštvo je bilo povsod in je pričalo, kako žalosten konec puntarija ima." (Slomšek, 1842/1991: 234)

¹⁹ Hkrati se je začela tudi forma tega boja. "Pri Trubarju se nekako začne pritažen boj med politično in kulturno sfero, med državo in narodom. Ta boj oziroma ta vrsta boja je bila glede na politično podložnost Slovencev v tistem času nujna oziroma edina mogoča." (Rupel, 1987: 62)

Da je protestantizem globoko razklal prej dokaj enoumno katolizirano politično telo na Slovenskem, se izkazuje tudi skozi interpretacijo tega gibanja, kot ga razvijata katoliški in nekatoliški blok v poznejših obdobjih. Prijatelj ugotavlja, da je "reformacija spoznala velik pomen narodnih posebnosti. Medtem ko je šla katoliška cerkev prek njih, se je reformacija nanje naslonila. ... In našla je polno malih narodov, ki so plavali po rimskem centralističnem morju kakor mrtve klade, ter jih pozvala k življenju" (Prijatelj, 1908: 32). Zanj in za liberalni del slovenstva je bila reformacija odkritje skritega jedra notranjih vitalnih sil naroda.

Zato je tudi ocena protireformacije pri liberalno-socialnem delu slovenskega političnega telesa povsem nasprotna katoliški predstavi. "O protireformaciji stoji, da je ustavila razvitek slovenske prosvete za dva stoletja. In to ne samo zato, ker je vničila krasno protestantsko slovstvo, ampak najbolj zato, ker je vnovič izključila narod iz kulturnega življenja, ga potisnila v selško životarjenje, sama pa gojila s spreobrnjenim plemstvom zopet latinsko in nemško slovstvo."²⁰ (Prijatelj, 1908: 50)

Za katoličane je Trubar sledil zgolj "verozakonske neprijazne namene", kar je počel "povsem s pomočjo tujstva" (A. Fekonja po Prijatelj, 1908: 5). Katoličani so bili prepričani, da je izpostavljanje protestantizma v resnici uklanjanje nemštvu, saj naj bi šlo za širjenje Lutrovega, to je nemškega vpliva, na slovenskih tleh. Tako se glasi utemeljitev, zakaj protestantizem z vsemi knjigami vred in prevodom Biblije ni dobra izbira za prave Slovence. Pravi Slovenec je po tej predstavi smo katoličan.

Z rekatolizacijo in pokopom reformacije se je na Slovenskem porodila prva velika politična ločnica, ki je zaznamovala vse poznejše politične identifikacije. V tej politični bitki se je izkazalo, da katoliške sile pri zadnji odločitvi ali narod ali papeška država stopijo na stran papeške države in ne na stran naroda, da v vprašanju veleposestništva ali kapitalizma, stopijo na stran veleposestništva, in na splošno glede vprašanja naprednosti ali nazadnjaštva stopijo na stran lastnih interesov, ki so pravilom pomenili stran konservativizma. V tem konfliktu smo na Slovenskem dobili zametek doktrine *narodizma in liberalizma* ter bistveno bolj *izdelano doktrino katoliškega korporativnega konservativizma*²¹.

²⁰ Da bi dejstvo omilili, so avtorji iz vrst katoliškega bloka izpostavljali, da je šlo pri protestantizmu za vpliv nemštva. A Fekonja v Ljubljanskem zvonu leta 1886 trdi: »Prvi pot je bilo ... slavjanstvo (Ciril in Metod) – sedaj nemštvo voditelj književnemu delu pri nas.« Pri tem meri na Trubarja in vpliv Luthra na njegovo delo (po Prijatelj, 1908: 6).

²¹ Od tu je jasno, da se slovenski katolicizem v tem okviru raje odloči za nemštvo kot za ruski pravoslavni socializem tudi za ceno kolaboracije z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju, in da nima težav s podporo samostojni Sloveniji, ker jo končno odlepi od bosanskega muslimanstva in srbskega pravoslavja ter priklene na Sveti sedež, ki se bolj suvereno počuti v zahodni Evropi.

Razsvetljeni (liberalni) narodizem

Razsvetljeni absolutizem je pod vplivom ambicij in naraščajoče moči meščanstva vpeljal ponoven zagon tudi razvoju doktrin. Marija Terezija je uvedla za razvoj slovenskega nacionalizma dve pomembni reformi: upravno in šolsko. Upravna reforma je uvedla kresije (nem. Kreis) oziroma okraje. Ob petih pokrajinah so bili prebivalci razdeljeni še na manjše enote, kjer so do izraza prišli predvsem centri teh okrožij: Ljubljana, Novo mesto in Postojna na Kranjskem, Maribor in Celje na Štajerskem, Beljak, Celovec in Velikovec na Koroškem ter Trst na Primorskem, nato pa še Gorica na Goriškem. Bolj pomembna pa je bila šolska reforma, ki je uvedla obvezno šolstvo (1774): v mestih so imele šole štiri razrede, na podeželju pa en razred (trivialka). 1770 je monarhija razglasila šole za "politikum", to je državno stvar, kar je bil pomemben začetek omejevanja vpliva katoliške cerkve na šolstvo (Luthar, 2008: 242) in s tem napovedal odpravo monopola katolicizma v političnem življenju.

Jožef II. je uvedel reforme, ki so šle v smeri gradnje habsburške nacionalne države: centralizacija in jezikovno poenotenje (germanizacija) ter hkrati s tem zmanjševanje vpliva katoliške cerkve. Uvedel je nemščino kot edini uradni jezik v habsburški monarhiji, kar je močno okrepilo tudi slovenski nacionalizem. 1804 je bil narejen nov šolski načrt, ki je veljal do leta 1868. "Po tem načrtu naj se mladina vadi v čitanju, pisanju in računanju; poleg učenja katekizma naj se s primernimi berili goji versko in нравno življenje ... vso upravo je pridržala vlada ..." (Mal, 1928: 154) Glavna ideja te šole je bila germanizacija. Konsistorij kot glavni nadzorni organ pa je ugotovil, da šolstvo ne gre po načrtani poti, ljudje ga množično ne podpirajo, ker poteka v nemškem jeziku. Predlagal je, da se uvede slovenščina kot učni jezik. Deloma je bilo to sprejeto, tako da je bila slovenščina uvedena kot razlagalni jezik.

Obdobje razsvetljenstva in še zlasti vpliv francoske revolucije je na Slovenskem razgibalo politično življenje in okrepilo prizadevanje za narodno poenotenje. "Slovenski narod se začanja zavedati samega sebe kot nacionalne enote, v sodobnem smislu te besede, v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja. ... Proces narodnega prebujanja se je le počasi prebujal skozi oklep fevdalne družbe in katolicizma." (Kardelj, 1938/57: 148–149)

Pohlin in janzenisti pa tudi velik del nižje duhovščine so opravili veliko delo pri utrjevanju slovenskega jezika, vendar so pri tem ostali ujeti v meje fevdalnih pokrajin. Zoisov krog je razširil narodno buditeljsko dejavnost prek meja dežele Kranjske na vse Slovence. Pri gradnji šolstva sta se odlikovala Linhart in Kumerdej, s slovnico pa je Kopitar leta 1809 utrdil predstavo o slovenščini kot čezpokrajinskem jeziku, ki ni omejen zgolj na Kranj-

sko in ni zgolj kranjščina. Linhart²² je poskusil utemeljiti slovenstvo tudi z utrjevanjem korenin v preteklosti z delom Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije.

Vodnikove Lublanske novice so med letoma 1797 do 1800 afirmirale slovenski jezik v javnosti in združile takratni pišoči in politični potencial slovenstva za narodovo bujenje. Predstavljale so središče narodnega gibanja. Padle so zaradi premajhne podpore. Oblikovanje Ilirskih provinc je dalo slovenskemu nacionalizmu nov zagon in utrdilo prizadevanja Zoisovega kroga. Vodnik je vodil ljubljansko šolstvo in napisal učbenike. V slovenskem jeziku je potekal pouk po teh petih učbenikih in seveda tam, kjer je bil na razpolago slovenski učitelj. Ilirske šole so dajale prednost tudi francoskemu jeziku na račun verouka²³ (Mal, 1928: 160). Francozi so glede osnovnega šolstva odvzeli vrhovno vodstvo škofijskemu konsistoriju in odstranili vpliv župnikov in dekanov ter nadzor postavili v roke županov in posvetne oblasti (Mal, 1928: 164).

Napoleon je "združil skoro vse slovenske dežele in del hrvaško-srbskega ozemlja v eno skupino, ta misel ni zaspala; saj je tudi potem spojil avstrijski cesar Fran I. Kranjsko, zapadno Koroško in Primorsko s Čedadom v 'Ilirsko kraljevino' (1816–49), ki ji je do leta 1822 pripadala i Hrvaška do Save. Ob tej misli so se navduševali Ilirci in slovenski buditelji: 'Zedinjena Slovenija' leta 1948 se je spočela v Napoleonovi Iliriji" (Lončar, 1906/21: 8). Tudi Furlani (1912: 68) opozarja, da so bili Slovenci pod Napoleonom v Ilirskih provinc "prvič zedinjeni v eno samo upravno celoto. To dejstvo je prav znatno pripomoglo k našemu narodnemu in političnemu prebujanju". V resnici sta iz Ilirskih provinc izpadli Štajerska in Koroška.

Napoleonove vojne so na Slovenskem globoko zarezale v dotedanjo družbeno in politično strukturo. Razgibani poskusi samoorganizacije obrambe v obliki brambovcev, črne vojske, ustašev in domobranov, ki so se upirali okupatorjem in plenilcem ad hoc ali tudi bolj organizirano, so krepile potrebo nastajajočega naroda po lastni organizirani obrambi in s tem po lastni državi. Slovencev tedaj ni zaščitila nobena vojska, habsburška krona in Napoleon pa sta si slovensko ljudstvo izposojala predvsem za utrjevanje svojih lastnih strateških ciljev²⁴. Boji proti Napoleonu so nadaljevali

²² Linhart velja tudi za dokaj radikalnega v izpovedovanju liberalnega načela enakosti med plemstvom in kmeti. Skozi usta Matička pove: "... Z baronom! – Per moji duši, ta mi je prenevumen ...Al je kej bolši koker jest? – Vzemi mo dnarje, žlahto, ime, potegni mo doli to prazno odejo inu postavi ga kje, koker je človek sam na sebi, tok ne bo vreden, de bi on meni služil." (Linhart, 1790/73: 207) Kardelj mu najbrž pripisuje preveč radikalno držo v oceni njegovega ravnanja, ko pravi, da je "bolj ali manj dosledno in zavestno postavil slovensko narodnobuditeljsko akcijo na demokratično osnovo" (Kardelj, 1938/57: 160).

²³ Po padcu Napoleona so avstrijske oblasti ugotovile: "Verouk je v gimnazijah in na liceju pod Francozi popolnoma zastal; tudi ljubljanska normalka je bila brez kateheta." (Mal, 1928: 166)

²⁴ "In res so Francozi za drugega svojega bivanja med Slovenci zapustili vse slabše spomine kakor ob prvi zasedbi pred osmimi leti: ves čas so prebivalstvo hudo stiskali in čezmerno izžemali." (Mal, 1928: 32)

tradicijo slovenskega upornišstva iz časov kmečkih puntov ter za hip obudilo potrebo po lastni vojski in državi.

Avstrija je v času vojne z Napoleonom izpeljala reformo vojske. Dosmrtni vojaški rok je bil skrajšan na 10 let za pehoto, 14 za topništvo in 12 let za konjenico. Iz armade pa je napravila ljudsko vojsko kot institucijo deželne brambe (Mal, 1928: 36). Ideja obrambe leži v nacionalistični ideji *moderne politike, da v bitki za domovino, ne zgolj za kralja, ni dolžan dati življenja le poklicni vojak, temveč je to splošna ljudska dolžnost*. Deželno brambo so tvorili vsi sposobni mošje med 18. in 45. letom starosti, tisti med 45. in 60. letom pa so bili določeni za stražo in službo pri prevozu. To je veljalo za vse, ki niso bili vpoklicani v armado in ki niso bili lastniki premoženja ali duhovniki. Za vse brambovce so organizirali kar pogoste orožne vaje. Stražesko naj bi bramba zadajala nasprotniku le manjše praske in mu povzročala nemir. Jezik poveljevanja je bil nemški, pa tudi slovenski. "Avstrijska vlada se je namreč v svoji stiski sedaj naenkrat zopet spomnila, da prebivajo v njenih mejah razen Nemcev tudi še drugi narodi, ki bi jih bilo treba pridobiti, da bi z navdušenjem sodelovali pri važnem obrambnem poslu." To je bilo treba skombinirati s strahom cesarja, ki je bil "skrajno nezaupljiv proti vsakemu ljudskemu ali celo narodnostnem gibanju" (Mal, 1928: 40).

718

Kljub temu se je cesar zavzel za vpliv na ljudstvo s poljudnimi spisi. Oče deželne brambe nadvojvoda Janez je zato še posebej podpiral narodno slovstvo, poljudne spise, ki naj budijo odporno zavest ljudstva in deželne brambe. Poskusili so tudi s pesmimi, ki jih je v slovenščino prevedel Vodnik in izdal v zbirki "Pesmi za brambovce" leta 1809. Mal ugotavlja, da se je "misel ljudske armade izkazala za pravo in rešilno. Pomagala je tudi buditi narodnostno zavest in v odločilni meri pripomogla, da se je Evropa l. 1813 rešila Napoleona" (Mal, 1928: 43).

Ilirjani so ugotovili, da Francozom Ilirija "ni bila le molzna krava ... nego so prinesli deželi tudi svojo svobodoljubno ustavo, vzorno upravo in novih kulturnih stikov" (Mal, 1928: 65). Francoska Ilirija "nam je razširila kulturno obzorje, podala novih vidikov in nagibov ter nam zastavila hkrati novih smotrov za bodočnost. Je to po dolgih stoletjih zopet prvo močnejše javljanje slovenskega življa v državno-političnem življenju" (Mal, 1928: 67).

Celokupna ocena Mala je, da je Ilirija blagodejno delovala na Slovence. Guverner Marmont je "nasproti ponemčevalnim avstrijskim prizadevanjem skušal najti opore v širših plasteh naroda in je dal veljavo slovenščini tudi pri višjem šolskem pouku" (Mal, 1928: 75). Pod Francozi so se Slovenci po dolgih stoletjih zopet "čutili kot državo tvoreč narod... Ta doba je razgibala mnogo spečih sil v našem narodu, razširila mu je obzorje, dala mu samozvesti in zasejala prve kali k novim vzvišenim smotrom za bodočnost" (Mal, 1928: 183).

Napoleon ni ukinil tlake, je pa ukinil cehe in uvedel obrtno svobodo. S tem je mestom odvzel privilegije, kmetom pa je odprl možnost za razcvet

obrti. "Zakonodavec res da ne pozna nobene razlike med kmetom in plemičem, med bogatinom in beračem. Toda hkrati pa tudi zahteva, da bodi vsak sam svoje sreče kovač, sam mora stati posameznik nasproti državni oblasti in ne sme si iskati pomoči pri svojih tovariših za dosego boljših življenjskih pogojev. Zato morajo biti razveljavljeni vsi cehi, prepovedane vse zadruge, zabranjeno vsako združevanje obrtnikov za določevanje cen in delavcev za dosego boljšega zaslužka. Kdor v življenjskem boju onemore, temu ni pomoči; zakon ščiti le njegovo pravo do svobodnega tekmovanja, socialne zaščite v potrebi pa mu ne nudi." (Mal, 1928: 117)

Z Ilirskimi provincami je slovenski narod prišel v stik s *trdim liberalizmom, ki razdira fevdalne vezi in vzpostavlja svobodno konkurenco*. Na tej osnovi šele, na temelju liberalizma, se je lahko radikaliziralo slovensko narodno vprašanje v naslednji fazi krepitve slovenskega nacionalizma.

Najbolj radikalna in ozaveščena linija *liberalnega nacionalizma* (ne gre več samo za narod, temveč za politično tvorbo²⁵) se izčisti in dobi svojo krono s Prešernom in njegovo zahtevo ali ciljem iz leta 1844, izraženim v Zdravljici: da oblast in z njo čast spet naša bosta last v razmerah, kjer naj žive vsi narodi, ki hrepene dočakat dan, ko bo le sosed mejak in ko bo prost vsak rojak. Prešernov krog je postavil *načrt politične tvorbe Slovencev* v mednarodni prostor miru in hkrati individualne svobode. Kot ugotavlja Kardelj (1938/57: 190), je postajalo "vedno bolj jasno, da se osamosvojitev slovenskega naroda da doseči samo kot rezultat zloma absolutizma. ... Doseči je bilo treba oblast, svojo politično samostojnost, če hočemo postati činitelj in če hočemo odpreti pot lastnemu gospodarskemu razvoju".

Kidrič (1941/78: 134) ugotavlja, da je dotedanje slovensko zgodovino-pisje pozabilo pri Prešernu izpostaviti prav "temeljno: da je duh Prešernove pesmi ... revolucionarno-demokratičen", kar pomeni, da je "v kričečem nesoglasju z absolutističnimi razmerami in mentaliteto sodobne vrhnje slovenske družbe; da je ta duh ustrezal novi evropski dobi; da je v tem smislu v zadnji konsekvenci izražal potrebo slovenskega ljudstva".

Prešernovemu krogu ni šlo samo za svobodo naroda, temveč tudi za svobodo posameznika. Gre za pridih liberalizma. Prešernovo svobodomisilstvo²⁶ ali "frajgajstvo" je oznaka, ki nekako zavzema narodno osvoboditev, osvoboditev izpod katoliškega enoumja in svobodo posameznika, hkrati pa

²⁵ O jasno postavljeni samostojni državi Slovencev ni govora, je pa jasno, da gre za nekaj več kot zgolj kulturno avtonomijo naroda in javno rabo slovenskega jezika.

²⁶ Svobodomiselnost se je tedaj in vedno, kjer je imela katoliška cerkev ideološki monopol, nanašala predvsem na svobodo od katolicizma. Liberalci so torej stavili na svobodomisilstvo (časopis *Narod*), katoliki pa so ugotavljali, da je to uperjeno samo proti njim (brošura *Slovenski liberalizem v pravi luči*). "Narodna napredna stranka hoče slovenski narod organizirati na temelju svobodomiselnosti" (*Narod*, 1906, št. 88), to je na "onem temelju, na katerem se zbirajo brezverci sveta na svobodomiselnih kongresih, kjer mečejo grom in strelo na katoliško Cerkev in jej prisegajo pogin" (*Slovenski liberalizem*, 1913: 6).

je to tudi oznaka njegovega stila življenja, ki se ni ravno prilagajal takratnim normam življenja. Naslavljanje emocij kot najbolj intimnega dela individualne privatnosti v njegovi poeziji je del procesa individualizacije, ki se je takrat že mogla dogoditi tudi na močno korporativizmu zapisani slovenski duši. Moderni nacionalizem, takšen, ki si za cilj postavi gradnjo moderne države, mora biti utemeljen na liberalizmu in individualizmu. Slovenski nacionalizem je to fazo ugledal kot luč na koncu predora s Prešernom in z njegovim političnim krogom.

Katoliški (profevdalni) narodizem

Rekatolizacija se je po reformaciji postavila trdo proti narodizmu. Kulтивiranju naroda se katoliška reakcija ni posvečala, marveč je uničevala in izgnala še tisto pičlo protestantsko zapuščino: svobodno izbire vere, knjige, nosilce kulturnega preporoda, pluralizem. (S protestanti vred so izgnali vse nekatolike, vključno z judi.) Postopno pa so posamezni duhovniki zlasti v 18. stoletju razvijali narodno budniško dejavnost in se pečali s kultiviranjem slovenskega jezika. Katoliška cerkev je kot institucija trdno stala ob cesarju in fevdalizmu, tako da jo je francoska revolucija in razsvetljenstvo močno načela. Pod vplivom nastajajoče moderne buržoazije v Avstriji in reform prosvetljenih vladarjev, nacionalizma francoske revolucije in vpliva, ki jo je prek Napoleona razširila po Evropi, se je tudi katoliška cerkev začela bolj intenzivno ukvarjati z narodom. V Avstriji je bil to zanjo velik problem, saj se je znašla v bitki mnogih prebujajočih se nacionalizmov in narodizmov, ki so hoteli vzpostaviti različne nacionalne države ali pa vsaj pridobiti avtonomijo za svoj narod. V tem delu sveta se je bilo zato za ohranjanje lastnih privilegijev najbolje pripeti na monarhijo in fevdalno ureditev, narodno idejo pa podpreti ravno toliko, kolikor je neslo posamičnemu narodu.

Po padcu Ilirskih provinc in uvedbi Metternichovega absolutizma je tudi slovensko narodno gibanje zdrsnilo v konservativne vode. Mal obdobje do leta 1848 na splošno opisuje kot spokojno in tiho domače življenje. "Brez večjih razburjanj in senzacij so kmetu in meščanu potekali v lahko površnosti in enakomernosti dnevi in leta." (Mal, 1928: 594)

Vendar pa je v političnem življenju bilo drugače. "Človek te dobe je živel pod stalnim varuštvom, povsod so mu sledili, povsod so ga opazovali, nikjer se ni smela uveljaviti njegova svobodna volja. Ljudje so se kar nekam odpo-vedali javnosti ..." (Mal, 1928: 638) Obrnitev vase jih je peljala v čustveno dožemanje narave in družbenih razmer. "Ta ljubezen do zemlje, do narave in do človeka ... vodi končno nazaj v domnevno pravljico lepo preteklost lastnega naroda – primerjanje s sodobnostjo pa povzroča bridko razočaranje in nezadovoljstvo z obstoječimi državnimi in socialnimi razmerami." (Mal, 1928: 639)

Šlo je za utrjevanje nemške nacionalne države v okviru habsburške monarhije, kar se je čutilo najbolj eksplicitno na šolskem področju, kjer so na Slovenskem naprej delovali po načrtu cesarja Jožefa II, "da naj bo namreč šola nenemških pokrajin tisto sredstvo, ki bo pomagalo zvariti jezikovno enotno nemško državo" (Mal, 1928: 371).

"Kljub vsem policijskim naporom se nenemški narodi niso dali več ugnati v stare staje. Vedno bolj so politično dozorevali in vsak reakcionarni ukrep vlade jih je le še bolj podžgal, da so zahtevali, naj se podvigu narodne kulture ne postavljajo nobene ovire." (Mal, 1928: 639)

V jedru gibanja sta se na Slovenskem oblikovali dve doktrini, ki ju Kardelj (1938/57: 191) imenuje "klerikalni konservatizem in liberalno oportunistični ilirizem". V prvi struji so bili vodilni Slomšek, Bleiweis in Luka Jeran. Delo te skupine je temeljilo na tesni povezavi s katoliško cerkvijo, kompromisom z absolutizmom in legalnim bojem za posamezne narodne pravice. Na Kranjskem je bila ta skupina najmočnejša, na Štajerskem in Koroškem pa je bolj prihajal do izraza ilirizem.

Ilirizem je gradil na predstavi, da nas je malo in da bi v resni bitki vse pobralo (če parafraziramo Kajuha), ali kot piše glavni ideolog gibanja Stanko Vraz v pismu leta 1838 Prešernu: "Že sam ozir na številčno inferiornost našega slovenskega ljudstveca ... nas prepričuje o neizogibnosti, da se priključimo kateremukoli sosednemu in sorodnemu ljudstvu ... A kje je naša zgodovina...?" (navedeno po Kardelj, 1938/57: 198) Ilirizem in panslavizem sta bili ideologiji, ki sta cveteli na nemoči slovenske buržoazije kot možnem umiku pred premočjo katolicizma. Šlo je za nacionalizem, ki je iskal oporo čez slovensko mejo pri prav tako avtoritarno urejenih ljudstvih, kot je bila habsburška monarhija: pri ruskem carju in v hrvaški akciji, ki je bana Jelačića postavila na stran obrambe monarhije. Ilirizem in katoliški konservativizem sta imela sorodne družbene vire, ugotavlja Kardelj (1938/57: 198).

Za ohranjanje posebne zveze med katolicizmom in oblastjo je v začetku 19. stoletja nastopil papež Pij VI.: "Ko so ti pogubni modrijani vsepovsod zanesli temo brezboštva in iztrgali ljudem vero iz srca, skušajo tudi pretrgati vse vezi, ki ljudi med seboj in med vladajočimi vežejo. Glasno kričijo v svet, da je človek rojen svoboden, in ponavljajo brez prestanka, da ni nobeni katerikoli oblasti podvržen ... Kdo ne uvidi, da ogrožajo te velikanske zmote in druge take prismojenosti, ki jih s tako spretnostjo prikrivajo, red in varnost?" (po Slovenski liberalizem, 1913: 73-74)

Reforma ljudskih in glavnih šol leta 1837 in 1845 "naj bi mladino navajala, naj se predvsem z ukom in zgledom k pravi pobožnosti, delavnosti, redoljubnosti in podložniški zvestobi, da postane kdaj dober in koristen član človeške družbe" (Mal, 1928: 374). Slomšek je v tem duhu leta 1842 napisal tudi poljudno vzgojno knjigo Blaže in Nežica v nedeljski šoli.

Leta 1843 je kranjska kmetijska družba ustanovila Kmetijske in

rokodelske novice²⁷. Fran Levec je pomen tega časnika za razvoj narodne zavesti ocenil takole: "1. Novice so združile vse slovenske pisatelje, ki so bili dotlej brez glasila, središča in ognjišča v eno kolo, 2. zedinile so Slovence med seboj ter s Hrvati in Čehi po Gajevem ali češkem pravopisu; 3. ohranile slovenščino zmesi hrvaškega in slovenskega jezika ter 4. razširile veselje do čitanja in s tem slovensko zavednost." (Lončar, 1906/21: 11) Urednik je bil Janez Bleiweis, ki so mu sodobniki nadeli ime "oče slovenskega naroda".

Večinsko podprta doktrina v prvi polovici 19. stoletja je bil katoliški konservativni narodizem. Stavil je na močno vlogo cerkve v družbi in politiki, na absolutizem, fevdalno ureditev in na dolžnosti podrejenih do vladarjev, pri tem pa se zadovoljil z naravno danostjo, da se v jeziku svojem tudi v šolah in javno more govoriti. To doktrino je najbolj jasno izpovedal Anton Slomšek, ko razlaga stališče Tomaža in Anke, starša dveh otrok, Blažeta in Nežice: "Ker premoženja ni bilo, sta ju toljko bolj skerbno učila, zvesto Bogu služiti, pridno delati in se greha varvati. To je pravo blago." (Slomšek, 1842/1991: 1) Zato je zanj tudi namen šole predvsem: "V spoznanju božjem čedalje bolj napredovati, po spoznanju koristnih reči modreje ravnati, po ravnanju pa tudi v svetej čednosti rasti." (Slomšek, 1842/1991: V) Do oblasti je treba neambicioznemu narodu brez premoženja privzgajati ponižnost: "Koljko skerbi imajo svetli cesar in njihovi pomočniki! Kako nehvaležni so, ki se jim ustavljajo! Puntar, ki ljudi nad gosposko šuje, ni prijatelj božji ne svoje dežele." Utemeljiti pa je znal tudi potrebo po plačevanju davkov gospodi in cesarju: "Vi delate scer za gosposko, pa tudi gosposka za vas; vi dajate gosposki dajo, gosposka vam daje pa moč, pravico in pa mir." (Slomšek, 1842/1991: 234, 235)

Slomšek je s praktičnim ravnanjem na jezikovnem področju²⁸ veliko naredil za utrjevanje in razširjanje rabe slovenskega jezika, predvsem pa je prispeval k premiku na narodni fronti s predstavitvijo sedeža lavantinske škofije iz Sv. Andraža v Maribor, s čimer je bolj utrdil slovensko narodno mejo škofije. Ta poteza se je pozneje izkazala za strateško pomembno, saj je odtegnila večji del Štajerske trdnemu objemu germanizacije.

Ta doktrina je vodila tudi Novice, ki so po marčni revoluciji leta 1848 izšle prvič brez cenzure. Kot svoj politični program so razglasile: "Močna samostojna Avstrija pod vladarstvom našega dobrega ustavnega *cesarja*,

²⁷ Bleiweis je pozneje povedal, da so takšen naslov časopisu nadeli zato, da ne bi bil iz naslova razviden panslavizem. Kljub temu so ga ovadili oblastem z obtožbo, da dela za Ruse. (Lončar, 1921/06: 25) Po Kardeljevi (1957/1938: 224) oceni pa je naslov kar ustrezen, saj si je Bleiweisov krog prizadeval za ohranjanje nazadnjaškega cehovstva, ki je bilo vezano na prav tako nazadnjaški veleposestniški element na Slovenskem, ki sta se oba bala pritiska tujega kapitala in razvoja modernega kapitalizma sploh.

²⁸ V pridigi iz leta 1835 je Slomšek povezavo med božjim izročilom in jezikom še posebej izpostavil: "V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog. ... Materini jezik je najdražja dota, ki smo jo od svojih starih zadobili in smo ga dolžni ohraniti, olepšati in svojim mlajšim zapustiti ... Ljubite svoj rod, spoštujte svoj jezik." (Slomšek po Prunk, 1992: 43)

nedotakljivost naše *katoliške vere* in varstvo naše *narodnosti* nam bodo tri zvezde, ki nas bodo vodile v vsem našem dejanju.” (po Lončar, 1921/06: 13)

Leto 1848: politični vrh narodizma

Slovenska buržoazija, liberalna in konservativna, je stavila na enotno Avstrijo in njeno trdnost, saj je bila alternativa v razkosanju slovenskega ozemlja na veliko Nemčijo, Italijo in Ogrsko po njeni oceni zanje in za slovenstvo veliko slabša. Februarski poskus združitve Nemčije s sklicem vse-nemškega parlamenta v Frankfurtu in nato še aprilski poskus volitev je slovanske narode pripravil do jasnega nasprotovanja in marsikje do bojkota vzpostavljanja vsenemške zveze. Program zedinjene Slovenije je v politični formi izražena in zožena ideja Prešernovega kroga. Najprej je treba vedeti, da so bile to zahteve dunajskih Slovencev, ki so se oblikovale v samem jedru svetovnega dogajanja; le-ti so tako veliko bolj od politične moči naroda zmogli začutiti duh časa in se temu primerno tudi odzvati. Prva točka zahteva, da se “politiško razkropljeni narod Slovencev na Kranjskim, Štajerskim, Koroškim in Primorskim kakor jeden narod v kraljestvo ‘Slovenja’ zedini, in da ima zase svoj deželni zbor” (Zgodovina Slovencev, 1979: 449). Visoka ambicija je izražena v besedi “kraljestvo”, ki prividno meri na neodvisno narodno državo, zavest o realni moči pa v besedni zvezi “deželni zbor”, ki meri zgolj na avtonomijo znotraj nadoblasti Avstrije. Tretja zahteva to še bolj jasno izrazi: “Da bode naša Slovenja obstojni del Avstrijskiga ne Nemškiga cesarstva. ... Naš Cesar nam je vstavo dovolil ... Nemci nas hočejo, brez da bi nas bili vprašali, v svojo oblast vpesti.” V drugi točki se zavzemajo za enakopravnost slovenskega jezika z nemškim in za suverenost odločanja o tem, kdaj in kako se bo uvajal slovenski jezik v urade in šole, “da bode tedaj naši voli pripušeno, kdaj in kako hočemo slovenski jezik v šole in pisarnice (kanclije) upeljati”. V razlagi te točke kritizirajo zaslužnjevanje “zamorcev” in nemško nadoblast: “Dolgo je našo narodnost nemško zatiranje terlo, alj časi krivic so minuli, zato terjamo za nas večne pravice.”

Največji del besedila je namenjen razkrivanju geostrateških načrtov Nemcev, da bi si podredili Slovane in s tem tudi Slovence. Nemci so bili torej glavni sovražnik, avstrijski cesar pa zaveznik. Slovenski zbor se zaklinja cesarju, da ga je in ga bo slovenski narod vedno podpiral. Proglas se konča s pozivom: “Na noge, Slovenci, zdaj je čas našimu narodu cenjeno velavnost zadobiti ... vsi in vse za Slovenjo.” (Zgodovina Slovencev, 1979: 449)

Zemljevid zedinjene Slovenije je naknadno izdelal šele Kozler, ki je bil zaradi tega tudi sodno preganjan in oproščen zaradi pomanjkanja dokazov, da namreč ruši avstrijski sistem. Program zedinjene Slovenije je *vrh narodizma*, saj gre tu za elementarno vprašanje slovenskega jezika, šolstva z

vrhom v univerzi ter administrativne enote z elementi samouprave pod tujo politično oblastjo.

Kar zadeva slovenski nacionalizem, težnjo, da se narod preoblikuje v državo, je najbolj trpko oceno podal Boris Kidrič. Program zedinjene Slovenije ni nastal po zaslugi slovenske inteligence, temveč je “‘Zedinjeno Slovenijo’ Slovincem kljub njihovem nacionalnemu zamudništvu porodila revolucija, ki je s svojo temeljno silo vršala izven slovenskih tal. Kolikor so dunajski ‘Slovenijani’ živeli na neposrednem torišču in pod elementarnim vplivom evropske revolucije, toliko so bili sposobni formulirati svojemu narodu njegov nacionalni program. ... ‘Zedinjeno Slovenijo’ je izmaličila zanikrnost slovenskih razmer, družbena in politična nezmogljivost slovenske inteligence, priklenjene na domače in tuje nosilce družbene in politične zaostalosti.” (Kidrič, 1941/78: 131)

Podobno ugotovitev posreduje tudi Zgodovina Slovencev: “Vendar je ostalo aktivno slovensko narodno gibanje l. 1848 omejeno predvsem na del inteligence, zlasti študentke mladine in na del meščanstva. Meščanski svet obrtnikov in trgovcev je bil še dokaj daleč od aktivne slovenske narodne politike, dasi ni imel nič zoper širjenje pravic slovenskega jezika.” Ljudje zahtev niso podpirali, niso pa bili proti, bilo je zelo živo in razgibano, moči za spremembo pa za to živahnostjo ni bilo.

Marec leta 1848 je odmeval tudi na Slovenskem. Ustava in volitve so nagovorile senzibilizirano ljudstvo k organizaciji. Ustanovljena so bila društva na Dunaju, v Gradcu, Ljubljani, Celovcu, Gorici in Trstu, ki so nosila naslov Slovenija, Slovensko društvo, Slavjansko (bralno) društvo. Društva so začela izdajati tudi časopise. Ljubljansko Slovensko društvo je izdajalo časopis Slovenija, ki je po Lončarjevi oceni “prvi slovenski politični list v pravem pomenu besede in v večjem obsegu” (Lončar, 1921/06: 14). Pojavila se je potreba po povezavi teh društev. Zaradi ugleda članov in zaradi središčnega položaja je mesto povezovalca pripadlo ljubljanskemu društvu. Celovško, goriško in graško društvo so ljubljansko društvo neposredno pozvala k vodilni vlogi.²⁹

V Ljubljani je bilo že marca 1848 prav burno. V minimalnem razsežju se je pojavil duh francoske revolucije z njim pa so prvič v zaznavni obliki prišle tudi nekatere nove politične doktrine. Množica ljudi se je spravila na župana in na nekatere uradnike, ki so bili ljudem najbolj trn v peti. “Ne da bi trdili, da so imele ljubljanske demonstracije dne 16. marca kakšno *komunistično* ozadje, so se pa meščani vendarle hudo ustrašili množic, ki po socialnem prevratu niso mogle nič izgubiti, marveč le pridobiti. ... Še isto noč od 16. do

²⁹ “Ljubljana je Slovenije srce, vi ste ino bodite glava vseh obmejnih slovenskih družb. Ravnajte nas, karkoli sklenete v prid naroda, bo nam po volji ino radi bomo vam o celi svoji slabi moči postrežni, samo da nam na znanje daste: kaj ino kako.” (graška “Slovenija”, navedeno po Mal, 1928: 728)

17. marca so se zato imoviti Ljubljancani v naglici strnili v nekako meščansko stražo. Ta je s pomočjo pičlih čet ... napravila ... mir in red ..." (Mal, 1928: 661) V oceni splošnega zadržanja ljudi v revolucionarnem letu Mal ugotavlja, "da so bili ljudje splošno lojalni. Ob tej trdni zvestobi so se odbijale *republikan-ske, komunistične in anarhistične* namere nekaterih oseb" (Mal, 1928: 698).

Slovenijani, člani dunajskega društva Slovenija, so v maju 1948 zlasti v Ljubljani precej razburkali politično in narodno življenje s številnimi shodi in govori. Močna agitacija je kranjski pomožni stanovski odbor (podpisana škof Wolf in J. Bleiweis) pripravila k ugotovitvi, da so taka društva "vedno več ali manj strankarska. Zato bi v njih ne smeli biti duhovniki in javni uradniki ... če prekoračijo mejo nedolžnega veselja nad deželni jezikom. Podrejenim uradom naj se naroči, da takoj in krepko nastopijo, če bi se v deželi pojavili motilci miru sploh ali pa morda izrečno po namišljenem poslanstvu Slovenskega društva" (Mal, 1928: 734).

Kmetje so val protestov na Slovenskem izkoristili za to, da so tudi sami nastopili zoper fevdalce in prenehali plačevati fevdalne obveznosti. Za zahteve kmetov ni imela posluha ne buržoazija ne plemstvo niti ne cerkev. Slomšek je sestavil pastirsko pismo, ki so ga brali po župnijah, ponekod pa si ga niso upali prebrati, da ne bi kmetov še bolj razjarili: "Slišali ste in tudi lahko brali, da so naš svetli cesar sklenili nam novo ustavo ali konstitucijo dati in vam kolikor mogoče stan polajšati. Namesto da bi po krščansko Boga zahvalili ali kakor pametni možje lepo potrpeali, da bi se jim obljuba spolnila, pa po enih krajih sila grdo delajo, kakor razuzdani otroci, kateri staro obleko naravnost trgajo in teptajo, kedar jim skrbni oče novo oblačilo omisliti obeča. ... Brez vse tlake pa ni bilo in ne bo." (Zgodovina Slovencev, 1979: 444) Tudi Bleiweis je bil prepričan, da je "naša dolžnost ... de smo v vsih rečeh svojim gosposkam zvesto podložni in de vse natanjko tako opravljamo, kakor dozdej". Kmete je prepričeval, da so "desetine, tlake in drugi davki stari dolgovi, ki jih je kmet gosposki dolžan" in opozarjal, da je "od vničenja grajšinske lasti le ena stopnja do vničenja vsaktere lasti" (Zgodovina Slovencev, 1979: 445).

Na Dunaju so od cesarja izsilili dovoljenje za ustanavljanje narodnih straž. Ustanovili so jo tudi v Ljubljani in v skoraj vseh večjih mestih. Tako so se mesta na Slovenskem pripela na revolucionarni duh. S tem so meščani pokazali, da so pripravljeni svoje premoženje in življenje sami braniti in se v orožju vaditi pod narodno tribarvnico. Meščani so se z narodno stražo preventivno obdali tudi v strahu pred razjarjenimi kmeti, ki so tu pa tam grozili, da bodo nastopili proti bogatašem in uradnikom, ker jim oblast še ni odprala bremen fevdalizma. Narodne straže so jasna ilustracija želje meščanstva in kmetov, da si zgradijo državo, ki bo varovala tudi njihova življenja in premoženje. Ni pa bilo politične sile, ki bi to vrenje povezala v organizirano zahtevo po lastni slovenski državi.

Narodizem med liberalizmom in konservativizmom³⁰

Po letu 1848 z zmago reakcije v celotni Avstriji je bila v narodnem gibanju Slovencev po Kardeljevi (1938/58: 225) oceni "odprta pot zloglasni hlapčevski politiki naslednjih desetletij, ki je dala slovenskemu narodnemu gibanju značilni pečat neborbenosti, malenkostnega politikantstva in duhovne ozkosti ..." Kidrič (1941/78: 132) podobno ugotavlja, da je tedanjo slovensko inteligenco odlikovala "tradicionalna politična nevednost in neorientiranost", hkrati pa je bil "politični in osebni oportunizem njena 'karakterna' značilnost. Brezhrbteničnost, hlapčevstvo in nevera slovenske inteligence v sile svojega ljudstva imajo svoje poreklo v socialnih osnovah staroslovencev"³¹.

Jeranova Zgodnja danica je zapisala: "Ljuba, preljuba nam je narodovnost, bog nam jo ohrani in daj, da bi ji odperli vrata v šole in pisarnice, kakor pravica tirja; toda prvo nam je naša prava katoliška vera. *Vsa moja slovenšina mi ni piškaviga oreha vredna, ako sim ob vero in po smrti vekomaj zaveržen.*" (Zgodovina Slovencev, 1979: 472)

V drugi polovici devetnajstega stoletja se slovenske politične sile na prebiranju zahteve po zedinjeni Sloveniji združijo nekajkrat zelo intenzivno, v določenih obdobjih pa ta cilj zožijo. Čitalniško in taborsko gibanje med letoma 1861 in 1871 predstavlja vrhunec sorazmerno nedeljenega nastopa na pozicijah doktrine narodizma, čeprav se je delitev na liberalne in konservativne katolike pri projektu gradnje slovenskega naroda že jasno artikulirala. Glavna *točka razhajanja je bila svobodna izbira vere*: liberali so bili za svobodo izbire, katoliki pa so zagovarjali edino pravo izbiro, katoliško vero kot osnovo za gradnjo naroda in rimskokatoliško cerkev kot najprimernejši oporni steber za ta projekt. Že v letih 1848 in 1849 so Celjske slovenske novice zagovarjale neodvisnost šol od duhovščine, odpravo samostanov, sekularizacijo cerkvenega imetja, plačevanje duhovnikov iz državne blagajne in odpravo celibata.

Avstrijo je pretresel poraz v vojni proti Francozom leta 1859. Papež je zgubil večino ozemlja cerkvene države na Apeninskem polotoku, kar je ošibilo politični položaj rimskokatoliške cerkve v vseh zahodnih državah. Tudi Avstrija je izgubila Lombardijo, ki je pripadla združeni Italiji. Monarhija se

³⁰ Dobo po revoluciji je Prijatelj poimenoval "doba tvornega konservativizma", Fran Zwitter pa je opozoril, da so tedaj obstajale tudi liberalne ideje in liberalci, čeprav niso bili prevladujoči. Podobno oceno tega obdobja sta podala tudi Gestrin in Melik (1966), povzema pa jo Prunk (1992: 71–72).

³¹ Bleiweisovo stališče v Novicah je prava ilustracija tovrstne drže: "Mi Slovenci nočemo krvavega boja, ampak le mirno duševno zmago, ktero bomo, ker sta Bog in cesar z nami, tudi zadobili, ako le smo strpljivi, stanovitni in složni." Levstik kot najbolj izrazit predstavnik mladega liberalnega tabora je bil na Bleiweisa zelo hud: "... paša in samodržec slovenskega slovstva ... sedi na skrinji miru in sprave svojih enindvajsetletnih zaslug za slovenstvo in za domačo reč ter drži v eni roki vajeti, s katerimi ustrahuje vse, kar bi se mu predrznilo upirati, v drugi ... bliske in anatema, katera zadeva vsakega, kdor kleče ne moli, Allah je velik in dr. Bleiweis njegov prerok!" (Zgodovina Slovencev, 1979: 472)

je spet zatresla. V naslednjih dveh letih se je Avstrija preuredila, tako da je prek volilnega sistema dobil nemški element večjo težo v parlamentu in na deželni ravni.

Pod vplivom politične liberalizacije je v tem obdobju nastala vrsta slovenskih političnih časnikov, od katerih velja posebej izpostaviti Levstikov Naprej. Levstik je bil tudi sicer motor čitalniškega gibanja. Prva čitalnica je bila ustanovljena leta 1861 v Trstu, njen glavni tajnik pa je bil prav Levstik. Čitalnice so se namnožile zlasti po letu 1867, po novem koraku v liberalizaciji, po ustavi, ki je vzpostavila Avstro-Ogrsko in je slovenski nacionalizem dobil nov zagon. Na volitvah leta 1867 je slovensko narodno gibanje doseglo prvo veliko politično zmago. "Prvič so nastopili na volitvah kot organiziran politični tabor." Valentin Zarnik je to zmago ocenil takole: "Zdaj šele moremo prosto dihati, zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da *se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem*" in da nismo "za večne čase brez vsakega rešenja germanizatorskemu aligatorju v žrelo padli." (Zgodovina Slovencev, 1979: 478)

Pod vplivom mednarodne razgibanosti³² in okrepljene moči narodnega gibanja so leta 1868 v Ljutomeru pripravili prvi slovenski tabor, ki je izklical cilje po zedinjeni Sloveniji in uvedbi slovenskega jezika v šole, urade in v dejavnost cerkve. Najprej so na tabore hodili samo mladoslovenci, liberalni del, kmalu pa so tudi v katoliškem taboru ugotovili, da je za ohranjanje vpliva na množice treba na tabore in so tam tudi govorili.

Ob uspehih in množični podpori pa so se slovenski voditelji čutili hkrati izigrane, saj so razumeli popuščanje Madžarom kot izgubo možnosti za lastno avtonomijo. Zlasti po zmagi Prusov nad Francozi leta 1871 se je spet okrepil občutek slovenske (pre)majhnosti, ki so ga tolažili z novim zagonom panslavizma pod geslom: "Raje Rusi kakor Prusi!"

Taborsko gibanje je zamrlo, ker so zapovrstjo oblasti nekaj taborov prepovedale, takoj ko je liberalno vlado na Dunaju nadomestila konservativna Hohenwartova vlada. Leta 1870 je Stritar začel izdajati revijo Zvon, ki je neusmiljeno kritizirala omahljivost slovenskih politikov in se odkrito postavil na stran revolucionarne buržoazije. S tem je zbudil ostre kritike klerikalcev in konservativcev, zato je še istega leta Stritar list opustil. Podobno se je zgodilo Levstikovi Pavlihi, ki je zaradi ostre kritike prenehal izhajati že po sedmi številki, ker se je zameril predvsem lastnim liberalcem.

Po prvi fazi, ko so nastajala slovenska društva, se je z odpiranjem volilnega procesa postavila potreba po političnem organiziranju. Na Slovenskem so začeli ustanavljati politična društva, ki so bila utemeljena na doktrini

³² "Izgubljena vojna proti Prusiji in Italiji leta 1866 je bila nov velik udarec za Avstrijo. Avstrija je bila izrinjena iz Nemčije in Italije, Beneška Slovenija je bila priključena k Italiji in Slovenci tako niso več živeli le pod enim vladarjem." (Pančur v Fišer, 2005: 23) Leta 1867 pa se je Avstrija razdelila na Avstro-Ogrsko.

narodizma. Leta 1868 so na čelu z Bleiweisom ustanovili Slovenijo, katere glavni cilj je bil obramba narodnih pravic. To društvo je vodilo vse volitve in druge politične akcije v deželi (Lončar, 1906/21: 35).

Leta 1869 so ustanovili Katoliško družbo, z namenom "buditi in razširati katoliško zavednost, oživljati spoznanje dolžnosti do cerkve, domovine in družine, a tudi skazovati dela krščanske ljubezni". Levstik je društvo za Kranjsko napadel, ker jo je vodil plemič grof Wurmbrand, češ da je "plemstvo podpora absolutizmu in konservatizmu, dočim je slovensko prizadevanje demokratično" (Lončar, 1906/21: 36).

Leta 1869 je bilo v Trstu ustanovljeno prvo *delavsko strokovno društvo* na Slovenskem, imenovano Čebela, ki naj bi delovalo po načelu samopomoči. Namena društva sta bila tudi izobraževanje in podpora članom. Podobno društvo je nastalo tudi v Celovcu. Leta 1870 je nastalo delavsko izobraževalno društvo, ob njem pa še Delavsko bolniško društvo v Ljubljani. Sledila je ustanovitev "zveze čevljarjev, krojačev in mizarjev, kar ni bilo prav delodajalcem". Tako so se začeli kazati "početki socializma" (Lončar, 1906/21: 37).

V izteku tega gibanja je katoliški blok leta 1873 ustanovil posebno katoliško politično društvo, ki ga je vlada naslednje leto razpustila.

Prvi večji politični razkol se oblikuje med mladimi in starimi. "Mladi" so slovenski in slovanski narodnjaki; religije se ne dotikajo, pač pa so kot svobodomislci protivniki cerkvene politike. Če bi jim nemška liberalna stranka (česar ne pričakujejo) hotela dati vse narodne pravice, zlasti zedinjeno Slovenijo, potem bi se takoj združili ž njo." (Lončar, 1906/21: 47) Mladi so delali pod geslom: *Vse za narod, svobodo in napredek*, stari pa so ostali pri geslu: *Vse za vero, dom, cesarja*. Spor nikakor ni bil le generacijske narave, temveč je že jasno zarisal mejo med liberalno usmerjenimi aktivisti, ki so hoteli enotno nastopati samo glede narodnega vprašanja, in katoliškimi aktivisti, zlasti klerom, ki so vezali prizadevanja za narodne pravice na posebno vlogo katolicizma in cerkve pri tem. V tem sporu je bil ob Slovenskem narodu kot glasilu liberalov ustanovljen še Slovenec, ki je postal glasilo konservativnih katolikov³³.

Slovenski narod je v članku Liberalizem in mi leta 1873 prinesel eno prvih opredelitev liberalizma na Slovenskem: "... beseda je v sorodu z latinsko *libertas* – svoboda. Dakle, kdor daje vsakomur svoje, on je liberalen. Kdor terja svobodo za sebe, pa jo daje in privošči i drugim, on je liberalen. ... V političnem življenji kot zaznamovanje stranke nastalo je zaznamovanje 'liberal' za svobodoljubno narodovo stranko ... kot protivnost k servilni hlapčevski prilizovalni stranki ... Vemo, da nam bodo desničarji rekli: liberalizem je cerkvi sovražen. Ali to ni res. Ako pa ga neki organi zdanje cerkve

³³ "Vera in narodnost sta na slovenskem eno in neločljivo. Ako pravi 'Slovenski narod', da je narodnost prva, odgovarja 'Slovenec', da je njemu prvo Bog in sv. vera, ker – kakšne narodnosti bomo po smrti?" (Lončar, 1906/21: 51) Podobno pravi Stres (1993: 290): "Človek nikakor ni omejen samo na časne zadeve; kljub temu da živi v človeški zgodovini, ostaja njegova poklicanost za večnost neokrnjena."

preganjajo, brani se in – v boju se ne dajajo poljubi ... to je vidno tudi iz nekrščanskega sovraštva in maščevalnosti polnih cerkvenih časopisov. Mi pa upanja nismo izgubili, da bodo naši potomci, čeprav pozni vnuki, doživeli čas, ko bosta liberalizem in krščanstvo složna in v spravi med seboj.” (navedeno po Prunk, 2014: 2021)

Zvrstilo se je veliko volitev, na katerih so Slovenci dobili večino, kadar so nastopali enotno, razdruževanje pa jih je pahnilo v poraze. V letih 1870–90 so nabirali izkušnje, prišlo je do menjave generacij, kapitalizem je napredoval tudi na deželi in Ljubljana je krepila osrednje mesto v zvezi z narodnim vprašanjem. Nasprotja so se oblikovala tudi znotraj taborov. Liberalni tabor se je v letih 1883–85 delil na elastike in radikale (Pančur v Fišer, 2005: 31). Prvi so se bolj prilegali katoliškemu taboru, drugi na čelu s Hribarjem in Tavčarjem pa so bili do nji bolj trdi.

V narodno poenotenem duhu je bilo leta 1888 ustanovljeno tudi Podporno društvo za slovenske visokošolce na Dunaju, kjer so bili med ustanovitelji trije knezoškofi in Ivan Hribar, torej katoliki in liberalci. Glavni namen društva je bil povečati število posvetnih izobražencev na Slovenskem ne glede na strankarsko pripadnost. Tako naj bi društvo delovalo v “občno narodno korist”, kjer “lahko tudi vsi složno delujemo” (Poročilo, 1894: 5).

Do operacionalizacije razlik v videnju narodne samostojnosti je prišlo v času volitev. Preštevanje glasov okrog kandidatov, ki so vedno nosili tudi jasne usmeritve, je pripeljalo do potrebe po organiziranju. Ker je še prevladovala ideja, da je cilj zaščite in prosperitete slovenskega naroda daleč nad vsemi, so poskušali akterji okrog leta 1890 oblikovati skupno politično društvo. Zapletlo se je pri največji razliki, ali naj bo v pravilih zapisano, da se bo društvo ukvarjalo tudi z utrjevanjem vere in pozicij katolicizma.³⁴ Tavčar kot voditelj napredne (liberalne) struje se je strinjal s tem, da bi v društvu morala biti zastopana tudi duhovščina, čeprav je poudaril, da se Slovensko društvo ne bo ukvarjalo z verskimi zadevami. Glede podpore določenim kandidatom za člane vodstva ni prišlo, zato sta bili ustanovljeni dve društvi. Furlani (1912: 74) daje lucidno oceno posledic skupnih nastopov slovenskih politikov. “Ker so v starejši ali konservativni dobi slovenske politike stali duhovniki in posvetnjaki v eni vrsti složno v boju za naše šolstvo in jezikovno ravnopravnost v uradih, je iz tega dejstva slovensko razumništvo izvajalo napačen posledek, da je naše duhovstvo odločno narodno in da mu je blaginja slovenskega naroda edina in najsvetejša skrb.”

³⁴ “Tretji in glavni razlog za nas pa je ta,” je dejal Žitnik, “da pogrešamo v potrjenih pravilih besed, ki označujejo program tudi konservativne ali katoliške stranke slovenske, kateri je itak vsakemu znan.” Zato je predlagal spremembo pravil, in sicer: da bi se vanje zapisalo, da bo delovanje društva temeljilo na krščanski podlagi ter da bodo tudi verske in cerkvene zadeve spadale v njegov delokrog; hkrati se je poudarilo, da bi tudi katoliška struja morala imeti primerno zastopstvo v društvenem odboru. (Bergant, 2003: 112)

Društveno politično organiziranje doktrin

Predstava o glavni nemški nevarnosti ni več držala skupaj vse bolj okrepljenih razlik med glavnimi grupacijami slovenske politike. Vse je kazalo, da je bila "nemška nevarnost v deželi premagana" (Bergant, 2003: 112). V tem obdobju se je tudi po Evropi širil liberalni katolicizem, ki se je krepil tudi v Avstriji in na Slovenskem. To gibanje je poskušalo katolicizem sprijazniti z duhom časa, to je s prodiranjem liberalizma. Rimska kurija se je na te poskuse ostro odzvala.

Katoličane so na pravilno ravnanje opozarjali tudi papeži v svojih enciklikah. Leon XIII. je proti "zmotnim in goljufivim naukom" priporočil "sledeča obrambna sredstva: edinost katoličanov med seboj, tesno zvezo ljudstva s škofi in glavarjem Cerkve, pogumno javno in skupno izpovedovanje in priznanje katoliških načel na katoliških shodih, pravo krščansko družinsko življenje, dobro vzgojo otrok, izrabo državljanskih pravic, katoliška društva in katoliško časopisje. Zlasti je poudarjal katoliško organizacijo in snovanje katoliških strank. Katoličani naj se združijo v katoliške politične stranke, ki naj branijo proti liberalnim pogubnim naukom pravice ljudstva in Cerkev" (Slovenski liberalizem, 1913: 75).

730

Politično klimo je najbolj naostril Anton Mahnič, pozneje škof, ki je v reviji Rimski katolik med letoma 1888 in 1896 objavil vrsto člankov proti "omnipotentni državi in absoluti narodnosti, podrejšo narodnostno idejo verski kot obsežnejši in splošnejši" (Lončar, 1906/21: 59). Na piko je vzel predvsem liberalni katolicizem. Mahnič je s tem začel kulturni boj³⁵ na Slovenskem, ki je radikaliziral in izčistil pozicije dveh nasprotujočih si taborov: katoliškega in liberalnega. Kot ugotavlja Prijatelj (1966), je Mahnič "položil temelje modernemu agresivnemu katoličanstvu" ter s tem "upepelil tisto klavrno odelo, ki se je imenovalo konservativizem" (po Prunk, 1992: 105). Ločitev med liberalci in katoliki je potekala v vseh pokrajinah. Najprej je prišlo do ločevanja med revijami: šlo je za to, katera struja bo prevzela uredništvo, nato pa so na tej osnovi nastala še društva in stranke.

Katoliške politične sile so ustanovile *Katoliško politično društvo*. Ta poteza je bila utemeljena na prepričanju, da ima katoliški tabor na razpolago večjo podporo, ki jo predstavljajo kleriki in verniki ter mogočna katoliška cerkev. V primerjavi z viri liberalnega tabora je bil katoliški tabor zares mogočen.

Društvo je bilo ustanovljeno 26. januarja 1890. V ustanovnem aktu je bilo v § 2. zapisano: "Društvu je namen: Pospeševati slovenskega naroda duševni in gmotni napredek v verskih, državnih, občinskih, šolskih, gospodarskih

³⁵ "Kompromisi so bili nedopustni. Ali si privrženec pravih krščanskih načel ali pa si proti njim. Pravi katoličani so nujno v nenehnem boju z drugače mislečimi ..." (Pančur v Fišer, 2005: 31)

in socijalnih zadevah; razširjati med Slovenci versko, narodno in gospodarsko izobraženost; braniti verske, narodne in državne pravice slovenskega naroda in pospeševati ustavni razvoj avstrijske države po geslu: Vse za vero, dom, cesarja!" (Slovenec po Bergant, 2003: 113) Šlo je za to, da bi društvo "brnilo tudi legitimne cerkvene pravice" (Bergant, 2003: 113). Slovenstvo v naslovu ni bilo omenjeno. Tavčar iz liberalnega tabora je ob tem zapisal, da je iz tega jasno, "da hoče društvo postati strogo katoliško, to se pravi: ostro cerkveno društvo" (Bergant, 2003: 114). V nasprotni reakciji na njegov zapis pa je predstavnik katoliškega društva Žitnik citiral odstavek iz okrožnice papeža Leona XIII.: "Spoznati moramo, da sta nadnaravna ljubezen do Cerkve in naravna ljubezen do domovine pravzaprav sestri dvojčici in da imata istega očeta, to je Boga. Resničnega nasprotja torej med njima ne sme biti." (Enciklika po Bergant, 2003: 115)

Volitve v mestni zastup leta 1890 so še zaostrele razliko med katoliškim in liberalnim taborom, saj se je spet preštevalo glasove za podporo povsem različnim usmeritvam, ki so jih poosebljali kandidati. Liberalci so dognali, da bi katoliški tabor rad pridobil "sredstva, kako bi se papežu priborile njegove nekdanje dežele i.t.d. ... Naša klerikalna stranka hotela si je v resnici iz mestnega zastopstva napraviti mogočno trdnjavo ..." ter da je šlo "za resen in premišljen naskok tiste nove, klerikalne in brezdomovinske stranke ..." (Tavčar po Bergant, 2003: 118). Volitve so se izrisale kot "pravi spopad med svobodo in diktatorstvom, med naprednjaštvom in nazadnjaštvom" (Tavčar po Bergant, 2003: 118).

Leto dni po Katoliškem je bilo februarja 1891 ustanovljeno liberalno *Slovensko društvo*. V tem društvu so narodno vprašanje ocenili kot glavno³⁶ in daleč "nad vsemi političnimi vprašanji in kateremu so bila ostala vprašanja podrejena" (Bergant, 2003: 119). Glede tega ključnega vprašanja so še vedno merili na skupno fronto z vsemi političnimi silami, kar so izpostavili v svoji deklaraciji: "Tuja je 'Slovenskemu društvu' vsaka nakana konkurence v lastnem taboru in ono radovoljno priznava opravičenost vsake druge združitve, ako po drugih potih doseza iste smotre." (po Bergant 2003: 119) Pozneje so v društvu opredelili tudi svoje posebne politične barve. Prevladalo je stališče, da je dovolj kompromisarstva, saj se je liberalni del vedno le prilagajal katoliškemu. Napočil je čas, da si priznajo, da sta na Slovenskem dve politični strani in na njiju je, da dajo svoji strani jasno in prepoznavno ime. V ime niso hoteli staviti liberalno, ker je bilo tedaj po njihovi oceni kompromitirana beseda. Sprejeli so stališče, da so ideološko narodno napredna stranka, ker "hočemo varno podpirati vsak napredek, koji bi služil našemu

³⁶ "Našega društva naj se oklene vsakdo, komur je mari obstanek in napredek naroda. ... in bode dvigalo svoj glas, kadar in kjerkoli se nam kratijo in rušijo naše narodne pravice. Vrhmu tega bode delalo naše društvo na to, da se povsod pospešujejo in zboljšajo trgovinski in obrtni interesi ter povzdigne kmetijski stan v gmotnem in kulturnem oziru." (po Bergant, 2003: 119)

narodu v korist" (Tavčar po Bergant, 2003: 120). Bleiweisov sin pa je na tem shodu ugotovil, da se pri tedanjih razmerah v Avstriji "za vero ni prav nič bati, pač pa za narodnost, to je treba osigurati" (po Bergant, 2003: 120).

Na tej politični platformi je bila na shodu leta 1894 ustanovljena Narodno napredna stranka.

Leta 1892 so v kranjskem deželnem zboru nastali trije klubi: konservativni, liberalni in nemški. Vsaka stran je imela tudi svoj časopis: konservativna stran je imela Domoljuba (1888), liberalna pa Rodoljuba (1891–1903).

Bolj tipajoče je ob koncu stoletja zadobival obliko tudi *delavski blok*. Izobraževalno društvo je napredovalo v Ljubljani zlasti po zaslugi Frana Železnikarja, ki je združeval v prvi vrsti obrtnike, "ki so bili početniki in predstavitelji socializma na Slovenskem" (Lončar, 1906/21: 63). Delavsko časopisje se ni moglo vzdrževati, so pa tu pa tam poskusi vzplamteli.

Socialna demokracija je kljub temu vsaj kot politični koncept strašila oba nastajajoča tabora. Katoliški Slovenec se je postavil proti socialni demokraciji, "ker ji je pojem narodnosti enako malenkostna stvar, kakor razloček vere, in ker ni treba slepo posnemati Nemcev". Liberalni Slovenski narod pa je opozarjal delavstvo, naj se "ne udajajo socialnodemokratski agitaciji, ker Slovenci nimajo velikega kapitala, ampak so navezani v prvi vrsti na kmetijstvo, poleg tega se morajo boriti za svojo narodnost" (Lončar, 1906/21: 64). Časopis je leta 1885 ob prepovedi socializma nastopil proti zakonu, ker bi vsakdo moral imeti pravico, da organizirano pove, kaj so njegove želje in potrebe.

Tri doktrine: tri stranke

V začetku devetdesetih let 19. stoletja je bilo politično življenje na Slovenskem že toliko dozorelo, da so lahko nastale prve stranke. V konfliktih med katoliki, liberalci in socialnimi demokrati so se izčistile tri dovolj jasne doktrine, ki so imele za seboj tudi tri povsem jasno oblikovane družbene skupine: kmetstvo, ujeto še v fevdalne predstave, (malo)meščanstvo in delavstvo. Vse družbene skupine so imele potrebno organizacijsko infrastrukturo: internacionalno rimskokatoliško cerkev, društva, časopise, revije, politična društva; notranjo strukturo bloka, ki so jo predstavljali voditelji, politični zastopniki v raznih oblastnih organih, intelektualci in članstvo ter materialni podporniki.

Če je bilo moči dovolj za formalno organiziranost v tri politične grupacije, pa ni bilo dejanske moči, da bi te tri grupacije zmogle vzdržati povsem samostojno utrjevanje različnih politik. Moči za nastanek strank je bilo v realnih interesih in celotnem političnem telesu ravno dovolj, da so ob podpori mednarodnih organizacij, kot so rimskokatoliška cerkev, socialdemokratska stranka Avstrije in vladajoče liberalno meščanstvo z večino institucij

kapitalizma, lahko oblikovale neko prepoznavno strukturo. Drže posameznih strank so bile pretirano odvisne od drž posameznikov in voditeljev, ki so ne glede na sprejete usmeritve svojih grupacij krmarili politično življenje na Slovenskem v devetdesetih letih. Številni časopisi so nastajali in po enem ali nekaj letih tudi prenehali izhajati, kar je bila značilnost časopisnega življenja na Slovenskem že tudi poprej.

Katoliška stranka

Katoliška stranka je nastala v okrilju rimskokatoliške cerkve za obrambo pozicij, ki jih je imela duhovščina v družbi in državi. Katoliški tabor je prvi na Slovenskem dojel, da je za uveljavitev svojih interesov treba ustanoviti bolj trdno politično organizacijo, ki bo več kot društvo in se bo odkrito ukvarjala s politiko.

V tej klimi je dokončno ločitveno črto potegnil katoliški shod leta 1892. Kako so katoliki doživljali politično situacijo in se temu primerno tudi nanjo odzvali, je najbolj jasno izpovedal Šušteršič v poročilu shoda o organizacijskih vprašanjih, v katerem je utemeljeval potrebo po katoliški politični organizaciji: "V raznih krajih Slovenije pojavljajo se žalostni razpori. Slovenec vstaja proti Slovencu. Bratomorno vojno vidimo tu in tam. Mogoče je še čas za izboljšanje." (navedeno po Prunk, 2014: 25)

"Prvi katoliški shod je trajno ločil duhove na Slovenskem." (Lončar, 1906/21: 62) Postavil je "vedo in umetnost, vzgojo in pouk, politično in socialno življenje na katoliško stališče. Zahteval je narodno enakopravnost v šoli in uradu, pri čemer je pri srednjih in visokih šolah poudarjal glavno verski moment in se izrekel za podpiranje svobodnega katoliškega vseučilišča v Solnogradu proti slovenski državni univerzi v Ljubljani. Shod se je izjavil za tesno zvezo s katoličani raznih avstrijskih narodov. Izrazil je željo, naj se postavi v ljubljanskem mestu spomenik škofu Hrenu, očetu slovenske protireformacije ... Obenem je terjal nazaj papeževo državo". (Lončar, 1906/21: 62) Glavno vlogo je na shodu odigral knez in škof Missia s programskim govorom.

Katoliška stranka je bila neformalno ustanovljena na prvem katoliškem shodu. To se lahko razbere tudi iz poznejših odzivov. Fran Lampe je v Domu in svetu zapisal: "Umevno je, da so v vsaki družbi, tudi v narodnih skupinah, stranke. Seveda je nesreča za narod, da so stranke; vendar morejo in morajo tudi posamezne stranke delati za srečo narodovo s tem, da se zedinijo v glavnih vprašanjih." (po Lončar, 1906/21: 62) Leta 1894 pa je v Mohorjevem koledarju zapisal: "Katoliški shod ne sme biti nikak neprehoden zid, ki naj loči Slovence na dve strani, ampak le prijazen in krotek kažipot vsem Slovencem, ki so dobrega srca in blage volje." (po Lončar, 1906/21: 63)

Zaradi sovpadanja cerkve in cerkvenih funkcionarjev s političnim

vplivom je bilo formalno formiranje stranke drugega pomena. Tako so "udanostne izjave" pošiljali kar knezu in škofu Missii, kar je storilo kar 186 občin.

Leta 1900 je bil drugi slovenski katoliški shod, ki so ga vodili slovenski kardinal Missia, ljubljanski knez in škof Jeglič ter politiki Krek, Šušteršič in Povše. Pod Krekovim vplivom so sprejeli podroben socialni program za kmete, delavce, obrtnike in trgovce, glede šolstva pa so ob verski dodali tudi narodno podlago kot izhodišče.

Katoliška stranka se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko.

Tretji katoliški shod je bil leta 1906. Liberalci in socialdemokrati so v času shoda organizirali svoja zborovanja po Sloveniji, da bi preusmerili pozornost. Glavni govornik na shodu je bil goriški nadškof in metropolit Fran Sedej. Nastopili so tudi politični voditelji SLS.

Katoliški tabor je bil intelektualno najmočnejši pa tudi najbolj agilen. Za potrebe političnega boja je objavil največ doktrinarnih besedil: "... da bo slovensko ljudstvo spoznalo slovenski liberalizem v pravi podobi, jim hočemo s to knjižico potegniti hinavsko krinko z njih obraza in jim z njihovimi lastnimi besedami dokazati njihove protiverske in protiljudske težnje in namene." (Slovenski liberalizem, 1913: 4) Knjižico Slovenski liberalizem v pravi luči zaključujejo z bojnim pozivom: "Slovensko ljudstvo! Vstani! Vstani in preženi te črne megle, ki se vlečejo po naši domovini kakor strupene rose! Vstani in udari, da boš razkropilo to tolpo grobokopov tvoje sreče in tvojega miru, te uničevalce imena Kristusovega, da ne bo ostala niti njihova senca na naši zemlji." (Slovenski liberalizem, 1913: 78)

V katoliškem taboru je kot močna dovolj samostojna doktrina in organizacijska enota deloval tudi Krekov *krščanski socializem*. Izdajali so revijo Glasnik (1894–99), v kateri je Krek leta 1895 objavil obširen program: socialni načrt slovenskih delavskih stanov. V njem razglša: "Kapitalizem imenujemo sedanji gospodarski nered, po katerem denar gospoduje nad delom in človekom, ki dela. Omogočila ga je napačna svoboda, ki je odtrgala posameznika od skupnega namena in postavila človeka proti človeku v boj na življenje in smrt ... Zato izjavljamo, da je naš socialni boj naperjen v prvi vrsti proti kapitalizmu, da nas je dolžna država pri tem podpirati ..." (Krek, 2003/1895: 55) Od tu sledi vrsta konkretnih zahtev, katerih uveljavitev bi okrepila nižje stanove, ki v tem kapitalističnem neredu propadajo. Krek je utemeljeval močno družbeno in politično organizacijo, prek katere bi poboljševal kapitalizem in krepil delovne stanove na Slovenskem: "Po vseh slovenskih deželah naj se razširijo nepolitična socialna društva na verskem temelju. V vsaki večji fari bodi tako društvo. ... Poleg teh nepolitičnih društev naj se v vsaki dekaniji osnuje po jedno politično društvo, katerega glavni namen bodi boj za krščansko – socialno preosnovo." (Krek, 2003/1895: 61)

Krščanski socialci so imeli v svojem taboru kar nekaj težav. Mahničavska trda linija je ugotavljala, da "krščanskosocialna načela pri nas nimajo nobenega pomena" in "jim moramo zavračati" ... "iz verskega stališča zato, ker so ti ljudje sami svoji in ne poslušajo nobene avtoritete ... Vsi pa vemo, da je katoliška cerkev oprta na avtoriteto" (Karl Klun po Prunk, 1992: 117).

Liberalna stranka

Liberalna skupina se je preoblikovala v *Narodno stranko* leta 1894 na "shodu zaupnih mož". Shoda so se udeležili Slovenci iz raznih pokrajin, formalno pa se je stranka ustanovila samo za Kranjsko. Program se je zavzemal za "narodno avtonomijo in za splošno (ne enako) volilno pravico. Zahtevala se je verska šola in načela katoliške vere so se priznavala "kot trden temelj razvoju slovenskega naroda ter se je izrekala želja, da bi na tej in na narodni podlagi složno sodelovali vsi Slovenci v težkem boju za narodov obstanek" (Lončar, 1906/21: 67). Shod je v gospodarskem delu pozdravil prizadevanja krščansko-socialnega gibanja.

Prvi problem je bila za liberalne kroge politična nepismenost ljudstva. Narodnjak Ljudevit Furlani je svojemu založniku še leta 1912 pisal: "Naše preprosto ljudstvo ni še vajeno čitati političnih knjig ... Vaša ideja, začeti politično izobrazbo volivcev s knjižico o političnih in socialnih strujah in strankah je po mojem mnenju edino prava ... Ako bi bili voditelji slovenske politike vsaj iz Missijeve in na početku Jegličeve dobe imeli nekoliko teoretične izobrazbe, bi se ne bil klerikalizem pri nas nikdar tako razširil in se tako trdno ukoreninil ..." (Furlani, 1913: 3)

Liberalci so bili za katoliški tabor tradicionalni politični nasprotnik. In nasprotno. "Tako spodkopava liberalizem fundamente reda, sreče in človeške družbe. Človeška pamet in zgodovina nas pa uči, da je Bog vir resnice in pravice, in zato je liberalizem napačen in velika zmota." (Slovenski liberalizem, 1913: 72)

Najostrejši boji so potekali na liniji klerikalizem-liberalizem, ker je tu šlo tudi za najmočnejši družbeni boj za prevlado med šibkim meščanstvom in močno rimskokatoliško cerkvijo kot največjim posestnikom in upravljavcem javnega življenja. Po Kocbekovi oceni je veljalo, da je "klerikalnemu Slovencu bližji antikomunistični Japonec kakor liberalni Slovenec; temu pa je spet več do mednarodnega dandyja, kakor do katoliškega Slovenca" (Kocbek, 1939: 231).

Narodna stranka se je od leta 1905 preimenovala v Narodno napredno stranko. Leto pozneje so sprejeli nov program, v katerem so zahtevali ločitev cerkve od države in šole ter splošno in enako volilno pravico. Po novem se je stranka zavezala načelom "nacionalizma, demokratizma in svobodomiselnosti" (po Lončar, 1906/21: 71).

Socialno demokratska stranka

Delavski blok je bil najšibkejši in je v strankarsko formo prestopil zadnji. Časopis Delavec je bil ustanovljen že leta 1893 s finančno pomočjo avstrijske centrale in je leta 1898 kot Delavec – Rdeči prapor postal glasilo stranke. Socialdemokratski listi so bili še Naprej, Delavski list in Svoboda. *Jugoslovanska socialno demokratična stranka* je bila ustanovljena 15. avgusta 1896 kot podružnica avstrijske socialdemokratske stranke, ki je nastala leta 1888 v Hainfeldu. Stranka si je zadala cilj ukinitve kapitalizma in vseh oblik izkoriščanja, spoštovanje vseh vrst svobod: tiska, govora, združevanja, versko svobodo ter boj za splošno volilno pravico, vzpostavitev demokracije in ločitev cerkve od države.

Država in kapitalisti niso bili edini nasprotniki delavstva. Katoliška cerkev je bila namreč eden največjih veleposestnikov ter največja ideološka in politična moč. Naslon na protestantsko tradicijo je imel protikatoliško naravo, proslovensko nacionalno budniško vsebino pa tudi socialno noto, saj je bilo jasno, "da je v tej cerkvi stal plemič poleg reveža plebejca" in da je reformacija "zblížala graščaka s podložnikom" (Priatelj, 1908: 50–51).

Šele z organiziranim delavskim gibanjem je katoliška cerkev na Slovenskem dobila resnega strateškega političnega tekmeca. Prav zato je vstop delavskega gibanja na politično prizorišče zaznamoval konflikt s katoliško cerkvijo. Katoliški blok ga je po eni strani vodil z vpeljavo konkurenčne doktrine in organizacije krščanskega socializma, po drugi strani pa z neizprosnimi napadi na delavske aktiviste. Socialist Albin Prepeluh leta 1900 ugotavlja: "Naši klerikalni nasprotniki so intolerantni in surovi do skrajnosti. ... Če nas nasprotniki obmetujejo z blatom, jih mi ne moremo oblivati z dišavami. ... Zakaj bi ravno mi morali trpeti vse surovosti robotih, neomikanih klerikalnih petelinov?" (Prepeluh, 1900/84: 11)

Socialistično gibanje je naletelo na nizko stopnjo samozavesti in uporniškega duha. Edina prava avtentična upornost, na katero se je lahko oprlo, so bili kmečki upori. Edina vitalna narodna sila, ki je imela državotvorne primesi moderne nacije, je bil protestantizem. Vsekakor šibka tradicija. Zato se je pogosto dogajalo, da so radikalni aktivisti, venomer ko so poskušali predramiti slovensko politično telo v upor zoper nasilje, izkoriščanje in okupacijo, ugotavljali, da so Slovenci narod hlapcev. Korporativistične ideje so bile zato bolj zaželenе, saj so imele v primerjavi z revolucionarnimi in radikalnimi idejami in pristopi širše zaledje. Tako sta tudi socialist Albin Prepeluh in socialdemokrat Dragotin Lončar razvijala korporativne zamisli.

Socialdemokrati so v želji po enotnosti delavskega gibanja velikokrat mižali glede narodnega vprašanja. Na ta problem opozarja Furlani (1912: 50): "Nekateri so bili prej nemški nacionalci ter še dandanes gledajo na slovenskega delavca kot na neprijetnega konkurenta ter ga smatrajo večkrat

tudi za manj vrednega delavca. Z obzirom na to bi bilo morda vredno iti na svojo pot. Jugoslovanska soc. demokratična stranka šteje dandanes že toliko izbornih mož vseh poklicev v svojih vrstah, da bi bilo dobro stopiti na lastno pot in izstopiti izpod nemškega jerobstva.” Čeprav je bila socialna Jugoslovanska socialdemokratska stranka edina vseslovenska stranka tudi po sklepu avstrijske centrale, se v mariborskem okrožju niso odločili zanjo, temveč so raje ostali člani avstrijsko-nemške socialne demokracije (Prunk, 2014: 31).

Intelektualno se je socialdemokracija okrepila z delom masarykovcev, ki so zavračali klerikalizem in ljudomrzni liberalizem, bili kritični tudi do socialne demokracije, so pa hkrati visoko cenili religijo in delo med ljudmi.

Med čiščenjem strankarskih doktrin in korporativnim paktiranjem

Burno in nestabilno politično življenje je značilnost strankarstva na Slovenskem. Stranke med sabo pa tudi v lastnih vrstah so razvile burno politično življenje³⁷. Poskus združenega nastopa liberalcev in katolikov na temelju narodizma v letu 1898 se ni obnesel. Dogovorili so se za enotno nastopanje v deželni zbor za “razvoj javnega življenja v kulturnem, socialnem in gospodarskem oziru na krščanski podlagi”, “za združenje vsega slovenskega ozemlja v eno upravno skupino s sedežem v Ljubljani, za socialne reforme, za politično svobodo in razširjenje političnih pravic (zlasti volilne pravice v vse javne zastope) na najširše kroge prebivalcev” (Lončar, 1906/21: 69). Lončar ugotavlja, da je bilo to mrtvorojeno dete, stroške poroda pa je plačala Narodna stranka.³⁸ Po imenu narodna stranka se je od leta 1895 spečala z nemškimi veleposestniki na Kranjskem in tako za trinajst let zakopala bojno sekiro z nemštvom. Tudi te stroške so liberalci plačali v svoji nadaljnji zgodovini. Z doktrinarnega stališča pa se je izkazalo, da je pri meščanski stranki liberalnost imela večjo težo kot narodnjaštvo, tako kot je pri katoliki prednjačil katolicizem pred narodnjaštvom.

³⁷ Kidrič (1940/78: 79–80) strankarsko doktrinarno areno na Slovenskem na prelomu stoletja vidi takole: “Ko je na Austro-Ogrskem meščansko demokratična revolucija v drugo zorela, so slovensko politiko še zmeraj delale tri stranke: vseslovenska ljudska stranka, na Kranjce in Štajerce razdeljena narodno-napredna stranka, jugoslovanska socialno-demokratska stranka. Vsaka je imela po dve frakciji oziroma struji: SLS – Šušteršičevo in Krekovo, ki sta se med seboj borili, narodno-napredna – kolikor toliko pomirjene Tavčarjeve ‘starine’ in Žerjavove ‘mladine’, socialistično- oficalna smer Henrika Tume in Antona Kristana ter opozicionalne ‘mlade’ pod Prepeluhovim idejnim vodstvom.”

³⁸ V obeh krogih so imeli tudi bolj zašiljena stališča. Tako so nasprotniki v vrstah narodnjakov ugotavljali, da “noben kulturni narod ni strankarsko homogen in to je narodni sentimentalizem: zahtevati slogo, ako so načelna nasprotja v politiki, gospodarstvu in kulturi”. Na strani katolikov pa nasprotniki sprave so opozarjali, da gre za “breznačelno slogo”, ker ni enakosti v načelih na obeh straneh. Vse to lahko privede samo v “katoliški liberalizem” (po Lončar, 1921/06: 69).

Poskusi združevanja med liberalci in katoliki so hkrati v tem istem obdobju prinašali tudi groba obračunavanja vseh proti vsem. Katoliki so v isti koš metali liberalce in socialdemokrate: "Boj zoper Cerkev, zoper krščanski zakon, zoper krščansko šolo, zoper vse, kar je božjega in svetega, je socialni demokraciji več kakor vse drugo. Zato vidimo, kako se veže in druži z liberalnimi meščanskimi strankami, ki so ji sicer nasprotni, saj so to stranke bogatincev. A veže in druži jih skupno sovražstvo zoper Boga, Kristusa in Cerkev." (Politični katekizem, 1920: 26)

Podobno so liberalizem sprejemali v socialističnem taboru kot nekega skritega zaveznika v boju zoper klerikalizem: "Pri nas je klerikalizem doma. Proti temu se mora vse drugače bojevati, kakor se znajo naši sodrugi. Ta je naš glavni nasprotnik. Pobijati ga, ne pa hvaliti. Vem, da se mi bo reklo, da sem bil jaz, ki sem pridigal najkrutejši boj liberalizmu. Da, ali to je bilo treba tisti hip – takrat, ko je šlo za to, da si stranka nove pozicije ohrani pred delavstvom. ... Naša glavna smer mora iti proti klerikalizmu! Liberalizem naši stranki ne more škodovati. Kar je mogel, je storil. ... Delavca je treba izobraziti, izobraziti, izobraziti." (Prepeluh, 1902/1884: 19)

V katoliškem taboru so ocenjevali večno mimikrično spretnost liberalcev: "Liberalci so, kakor vidimo, silno iznajdljivi in navihani v boju za zmago liberalnih idej, in zato je treba velike previdnosti in razsodnosti, da ljudstva ne preslepe in prevarijo." (Slovenski liberalizem, 1913: 4) Znali pa so dobro izpostaviti tudi svoje prednosti. Politični katekizem (1920: 60) sporoča, da ljudstvo izobražencem ne zaupa, če jih dobro ne pozna. Nasprotno pa ljudstvo zaupa duhovščini, saj so kmetje v dolgih stoletjih v duhovnikih vedno našli zanesljivega prijatelja.

Kritiki iz vrst liberalnih in socialdemokratskih krogov pa so opozarjali: "Duhovniki so radi pripravljeni ubogim dati enake deleže vsega, kar ni vidno; ali s strahom skrbijo za to, da držijo bogataši vse trdno v rokah, kar je vidnega." "Tisočletja je bila verna čreda le mašilo državnih oblik ali bolje, objekt brez volje vladajočim duhovniškim oligarhijam." (Slanc, 2013: 110) Podobno kritičen je do katoliškega tabora Ljudevit Furlani: "Kaj kdo veruje, jih v resnici nič ne briga, da le glasuje z njimi in hodi v cerkev.... Katoliški politiki govore tudi o katoliški demokraciji – o demokraciji z večnim diktatorjem na čelu." (Furlani, 1912: 36) Razlika do drugih političnih strank po njegovi oceni ni glede vere, temveč glede pripadnosti organizaciji, to je cerkvi, ki je fevdalna, avtoritarna, dogmatska, izključujoča do žensk, patriarhalna in moralno izprijena.

Katoliška stranka je glede liberalcev ugotavljala, da je stranka "organizirana in razširjena po celi slovenski domovini in si nadeva različna imena, kakor ji ravno kaže. Ima različna imena, ali cilj in duh ji je vedno enak. Enkrat nastopa kot liberalna, drugič kot narodno-napredna in tretjič kot neodvisna stranka." (Slovenski liberalizem, 1913: 76)

Liberalci Furlani (1912: 75–76) pa ugotavlja, da klerikalna stranka manipulira s kmečkim prebivalstvom. “Mesto o gospodarskih koristih in narodnih pravicah se govori na volilnih shodih in zborovanjih o ‘pozitivnem krščanstvu’, kakor bi imel parlament ali deželni zbor edino in izključno ta namen, pečati se z bogoslovnimi vprašanji in braniti moč in oblast katoliškega duhovstva. Na prižnicah in v spovednicah, kjer bi se moralo govoriti o verskih rečeh, se drže politični govori in izvršuje politična inkvizicija. Mesto miru, treznosti in spravljivosti se širi mržnja, vzbujajo se strasti, netijo razpori. Ljudstvo je zbegano in zmamljeno, kakor ni bilo še nikdar.”

Maja 1907 so potekale prve volitve po splošni in enaki volilni pravici za vse odrasle moške v avstrijski državni zbor. Tudi te volitve niso izčistile slovenskega političnega prostora, saj so poleg treh največjih strank, utemeljenih v svojih doktrinah, nastopile še kmečke zveze, štajerska lista in liberalci. Volitve so prinesle SLS pravi trijumf. Na njeni listi je bilo izvoljenih 18 poslancev, Ploj je pozneje prestopil k liberalcem (Prunk in Toplak, 2005: 60). Izvoljeni poslanci so se razporedili v dva poslanska kluba: Slovenski klub sta vodila Šušteršič in Korošec iz SLS, klub Zveza južnih Slovanov, pa sta vodila Ivčević in Ploj. V prvem je bilo 16 Slovencev, v drugem pa 7 Slovencev ob dveh Srbih in 12 Hrvatih. 1908 sta se kluba združila za enoten nastop za doseganje ciljev južnoslovanskih ciljev, leta 1909 pa so združno nastopali še s poslanci Čehi in Rusini in za ta namen ustanovili “Slovansko središče” in “Slovansko enoto” (Lončar, 1906/21: 76).

Sklep

Na Slovenskem so se temeljne politične doktrine oblikovale znotraj evropskih političnih tokov v okviru nastajanja moderne politike. Prodor kapitalizma se je najprej reflektiral v konfliktu s katolicizmom in fevdalno ureditvijo, ki je dobil ideološko formo v reformaciji. Postopno se je konflikt prenesel s terena verskega spora in spora glede pristojnosti verskih ustanov na spor med meščanstvom in liberalizmom ter odkritimi nosilci fevdalizma in fevdalnih privilegijev. Iz reformacije se izluščita dve močni politični doktrini, ki gradita na svobodni volji posameznika in skupin ljudi, to sta liberalizem in nacionalizem. Verzija obeh pri posameznih narodih je odvisna predvsem od moči protagonista kapitalizma kot novega načina produkcije. Ker te moči na Slovenskem ni, se od vseh doktrin najbolj usidra korporativizem, ki gradi največ na zavedanju ljudi kot družin, rodu, posameznih poklicev in ljudi kot naroda. Vsaka od treh ključnih skupin: kmetje z duhovščino, meščanstvo in delavstvo je imelo drugačno predstavbo narodne utrditve. Te skupine in njihove stranke so se zelo močno udarile glede tega vprašanja. Nosilec korporativizma je kmečki sloj, ki ne rabi nacionalne države, temveč mu zadošča narodna zaščita za njegov obstoj in razvoj. Politična zavest je v

teh razmerah šibka in zažari samo v trenutkih velikih dogodkov na evropski politični sceni, ki se zanese tudi na Slovensko.

Utrjevanje narodne identitete in potrebe po lastni državi je določal predvsem *odnos do nemštva* in sodelovanja z avstrijskimi oblastmi (germanizacija), odnos do katolištva in papeške države oz. svetega sedeža kot centra katoliške cerkve (klerikalizem, antiklerikalizem) in odnos do slovanstva oz. slovanskih držav in narodov (ilirizem, panslavizem).

Politična zavest je ob umanjkanju močnih notranjih sil napredovala predvsem v trenutkih mednarodnih pretresov in vplivov: protestantizem, razsvetljenstvo, francoska revolucija, Napoleonova okupacija, marčna revolucija, poraz Avstrije v vojni s Francijo, zmaga Prusije v vojni s Francijo, ustanovitev institucij mednarodnega delavskega gibanja, pozicioniranje papeške države z enciklikami.

Zaradi šibke slovenske buržoazije se nacionalizem na Slovenskem pojavlja predvsem kot narodizem, to je korporativni nacionalizem, ki mu do začetka prve svetovne vojne ne seže do zahteve po samostojni državi, si pa postavi za cilj uveljavljanje slovenskega jezika in vzpostavitev narodne avtonomije. Podobno usodo deli liberalizem, ki se ostri predvsem do svobode od ali pred vsemogočno rimskokatoliško cerkvijo. Liberalizem, ki bi razbijal najbolj trdne okove fevdalizma, se je na slovensko uvažal na francoskih bajonetih in na avstrijski liberalni oblasti. Delavsko gibanje je bilo primerno šibkemu delavskemu razredu del avstrijske organiziranosti in se je spet zaganjalo predvsem v hegemonu, ki je bila na Slovenskem rimskokatoliška cerkev.

Na temelju teh treh doktrin so se oblikovale tudi družbene in politične grupacije, najprej kot društva in politična društva, nato pa še kot stranke. Ker se politično življenje vedno organizira okrog ključnih nosilcev moči in glede nanje, je jasno, da je bila na Slovenskem najmočnejša katoliška stranka, ki je poleg konservativnega korporativizma in narodizma razvila tudi krščanski korporativni socializem. Katoliški blok je imel za politično delovanje tudi najboljšo infrastrukturo, intelektualno bazo in organizatorje. Ker je izostala politična bitka za državo, se je na vso moč dogajala bitka za nadzor nad šolstvom in medijskim prostorom, namesto odkritega političnega boja za državo dobivamo trd kulturni boj, ki poteka ob predpostavki, da (tujo) državo že imamo. Katoliški blok je na tem področju izgubljal pozicije ne toliko zaradi moči slovenskega liberalizma, temveč zaradi krepitve moči meščanstva v evropskem prostoru in v Avstriji.

Politične doktrine se na Slovenskem do začetka prve svetovne vojne že dovolj jasno izoblikujejo, da lahko služijo dnevnim in strateškim političnim bitkam ter se v njih tudi dopolnjujejo. Hkrati pa se izkazuje, da je premalo politične moči v katerem koli bloku ali politični grupaciji, da bi lahko dosegla prednost, ki bi slovenski narod pripeljala do zahteve za lastno državo na

temelju svobodne volje posameznika. Mednarodne silnice, ki so se ob teh dogodkih oblikovale, so tudi na Slovenskem organizirale zavest in latentne napetosti v doktrine in politična gibanja, ki so bile praviloma kratkega daha in so se hitro utopile v megli prevladujočega korporativizma

LITERATURA

- Bergant, Zvonko (2003): "Od idejne diferenciacije do nastanka političnih društev." Tretji dan 1–2, Ljubljana.
- Fisher, Jasna (ur.) (2006): Slovenska novejša zgodovina 1. Od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Mladinska Knjiga, Ljubljana.
- Furlani, Ljudevit (1912): O najvažnejših političnih in socialnih strankah in strujah ali kratek uvod v praktično politiko. Ljudska knjižnica, Celje.
- Kardelj, Edvard (1938/1957): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. SDZ, Ljubljana.
- Kidrič, Boris (1940/1978): Evropske krize in slovenski narod. V: Boris Kidrič Zbrano delo. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Kidrič, Boris (1941/1978): Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom. V: Boris Kidrič Zbrano delo. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Kocbek, Edvard (1940/1981): Slovenci in politika. Teorija in praksa, št. 12. (Ponatis članka iz revije Dejanja, št. 2, 1940).
- Krek, Janez Evangelist (1895/2003): Socialni načrt slovenskih delavskih stanov. Tretji dan, št. 10–11.
- Linhart, Anton Tomaž (1790/1973): Ta veseli dan ali Matiček se ženi. Mladinska knjiga, Naša beseda, Ljubljana.
- Lončar, Dragotin (1906/1921): Politično življenje Slovencev. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta). Slovenska Matica, Ljubljana.
- Lukšič, Igor (2001): Politični sistem Republike Slovenije. Očrt. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Lukšič, Igor (2013): Politična kultura. Založba FDV, Ljubljana. (druga dopolnjena izdaja).
- Luthar, Oto (ur.) (2008): The Land Between. A History of Slovenia. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Marx, Karl (1969): Prispevek k židovskemu vprašanju. V: Karl Marx, F. Engels, Izbrana dela v petih zvezkih. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Ogris, Albin (1926): Politične stranke. Samozaložba, Ljubljana.
- Paternu, Boris (2010): Književne študije 3. Zavod republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana.
- Perovšek, Jurij (1997): Duhovni in idejnopolitični oris Ivana Hribarja. V: Čepič Taja (ur.), Homo sum... Ivan Hribar in njegova Ljubljana. Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana.
- Politični katekizem ali kaj mora vsak državljani vedeti o politiki (1920), Tajništvo slovenske ljudske stranke, Ljubljana.
- Poročilo Podpornega društva za slovenske visokošolce na Dunaju (1894), založilo društvo, Dunaj.

- Prepeluh, Albin (1984): *Politični spisi*. Založništvo tržaškega tiska, Trst.
- Prijatelj, Ivan (1908): *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*. K Trubarjevemu jubileju. Založil L. Schwentner, Ljubljana.
- Prunk, Janko (1992): *Slovenski narodni vzpon*. Narodna politika (1768–1992). DZS, Ljubljana.
- Prunk, Janko in Cirila Toplak (2005): *Parlamentarna izkušnja Slovencev*. Založba FDV, Ljubljana.
- Prunk, Janko, Marjetka Rangus (2014): *Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990*. Založba FDV, Ljubljana.
- Rupel, Dimitrij (1980): *Posebnosti slovenske literature*, *Anthropos*, št. 3, str. 22–28.
- Rupel, Dimitrij (1987): *Na izhodiščni točki slovenstva*. V: *Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte*. Delavska enotnost, Ljubljana.
- Slanc, Karl (1913): *Zadruga in njen pomen v razvoju človeštva*. Socialna matica, Gorica.
- Slomšek, Anton (1842/1991): *Blaže in Nežica v nedelskeji šoli*. Faksimile izdaje iz leta 1857. Mohorjeva založba, Ljubljana.
- Slovenski liberalizem v pravi luči* (1913): *Obrambno društvo*, Katoliška tiskarna, Ljubljana.
- Stres, Anton (1993): *Krščanski duh in ustanova v demokratični Sloveniji*. V: Grafenauer, Hribar, Snoj, Urbančič (ur.), *Slovinci & prihodnost*. Nova revija, Ljubljana.
- Vodopivec, Peter (1993): *Zgodovine še ni konec, le spomin je kratek*. V: Grafenauer, Hribar, Snoj, Urbančič (ur.), *Slovinci & prihodnost*. Nova revija, Ljubljana.
- Vodopivec, Peter (1995): *Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju*. V: Rus, V. (ur.), *Slovenija po letu 1995*, FDV, Ljubljana.
- Vodopivec, Peter (2006): *Od Pohlinove Slovnice do samostojne države*. Modrijan, Ljubljana.
- Zgodovina Slovencev* (1979): *Skupina avtorjev*. Cankarjeva založba, Ljubljana.